

Stephen Kotkin

Pakten

Detta är kapitel 11 ur Kotkins *Stalin, Vol. II: Waiting for Hitler, 1928-41*. Det handlar om det krig som fördes mot Japan under 1939 fram till hösten, samt om Molotov-Ribbentrop-pakten.

OBS: Undertecknad har avstått från att ta med Kotkins omfattande notapparatur, som till stor del består av hänvisningar till ryskspråkiga arbeten och dokument. Jag har i stället lagt till egna noter när det varit påkallat och då huvudsakligen använt tillgänglig engelskspråkig och svenskspråkig litteratur (några ryska referenser finns dock). Den som är intresserad av boknoterna kan alltid införskaffa boken.

/ Martin Fahlgren (översättare)

I sitt nuvarande humör säger premiärministern [Neville Chamberlain] att han hellre avgår än ingår en allians med Sovjet.

Sir Alexander Cadogan, brittisk permanent undersekreterare för utrikesfrågor, privat dagboksanteckning, 20 maj 1939

RENDEZVOUS

Hitler: "Jordens avskum, tror jag?"

Stalin: "Arbetarnas blodiga mördare, förmodar jag?"

David Low, "Rendezvous", i *Evening Standard*, 20 september 1939. Bilden från Wikipedia.

Under nästan hela sommaren 1939 var Hitler frånvarande från Berlin. Han var förskansad i Berghof i Obersalzberg tillsammans med Eva Braun, sin långvariga livskamrat, vilket innebar att det knappt fanns någon centralregering att tala om. Führern fattade strategiska beslut, men utformningen och tidpunkten berodde i viss mån på vem som hade eller inte hade tillgång till honom. Utrikesminister Joachim von Ribbentrop – eller hans kontaktperson – försökte ta sig till Berghof för att övertala Hitler att närma sig ”judebolsjevikerna”. För en sådan *coup de main* /kupp/ verkade den osäkra Ribbentrop vara en osannolik person. Han växte upp i medelklassen, gifte sig med arvtagerskan till en champagneförmögenhet, lärde sig franska och engelska, reste runt i Europa som vinförsäljare och övertalade en moster att adoptera honom så att han kunde få hennes (nyligen förvärvade) aristokratiska titel. ”Von” Ribbentrop hade anslutit sig till nazisterna sent (1932) och, enligt vissa, endast på sin hustrus uppmaning. Goebbels sade om honom: ”Han köpte sitt namn, gifte sig för pengar och svindlade till sig sitt ämbete.” För Hitlers tolk, Paul-Otto Schmidt, påminde Ribbentrop om hunden på etiketten till grammofonbolaget His Master's Voice. ”Om Hitler var missnöjd med honom”, noterade Schmidt, ”blev Ribbentrop sjuk och lade sig till sängs som en hysterisk kvinna”. Göring hånade Ribbentrop som ”Tysklands papegoja nr 1” och smutskastade honom inför Führern. ”Men”, svarade Führern, Ribbentrop ”känner många viktiga personer i England”. Göring var bitsk: ”Mein Führer, det må vara sant, men det dåliga är att de känner honom.”

HMV:s skivbolagsetikett. Licens: Public domain

Ribbentrop var ett verktyg. Men inte bara ett verktyg. När han tjänstgjorde som ambassadör vid St. James's Court [brittiska hovet] – en befattning som han hade fått endast som tröst för att han ursprungligen hade förbigåtts som statssekreterare – var han sällan på sin post, eftersom han uppvaktade Hitler eller förhandlade med Japan och Italien om en allians mot Storbritannien. När han var i London hånades han i brittiska kretsar som ”von Brickendrop”¹, och var ökad för att behandla alla illa, inklusive skraddarna som betjänade den brittiska aristokratin och som berättade historier om hans högmodiga uppträdande för sina kunder. Men i Ribbentrops ögon var det briter som hade behandlat honom illa. För en så övertygad anglofob kunde ett avtal med Moskva bli hans hämnd och en fantastisk fjäder i hatten som utrikesminister. Otto von Bismarck – förmodligen en ledstjärna för Ribbentrop – hade som bekant etablerat goda relationer med Ryssland som en nyckel till Tysklands expansion. I själva verket kunde Ribbentrop inte ens stå ut med att arbeta i Bismarcks anspråkslösa gamla kontor på Wilhelmstrasse 76. (Förr i tiden hade järnkanslern även varit sin egen utrikesminister). Istället flyttade den nazistiske utrikesministern sitt kontor till det tidigare presidentpalatset intill, som var hans officiella residens. Men Ribbentrop agerade intuitivt och strävade efter att vara ”radikal”, sällan med hänsyn till begränsningar (eller konsekvenser), vilket Hitler var

¹ Brickendrop kommer av ”to drop a brick” vilket är ett engelskt uttryck för att göra en blunder eller ett snedsteg.

mycket nöjd med. Och vad kunde vara mer radikalt, på sitt sätt, än ett avtal med det kommunistiska Moskva?

Molotov var också anglofob. Han var dessutom tyskvänlig och hade offentligt gjort åtskillnad mellan ”nationalsocialismens ideologer” och ”den tyska nationen, som en av vår tids stora nationer”. Han insisterade envist på att det gick att sluta ett avtal med det där svinet Hitler. Molotov visste att denna åsikt var, eller hade blivit, Stalins inställning. Han verkade vara en lämplig partner till Ribbentrop, och de två tillsammans var i sin tur lämpliga representanter för sina respektive herrar i det komplicerade spelet att hitta det svårfångade närmandet. Men Molotov förhandlade med briter och fransmän; det förekom inga politiska förhandlingar med Tyskland, förutom de återkommande handelssamtalen. Och under sensommaren och sommaren 1939 hamnade Fjärran östern i centrum. Där, mot Japan, hade Sovjetunionen inte ens en antydning till en möjlig ”kollektiv säkerhet” med briter eller USA (som var leverantör av strategiskt material till Japan). Tvärtom, med Japan beväpnat i öster och Hitler rustad till tänderna i väster, oroade sig Stalin inte bara för ett tvåfrontskrig mot de två makter som hade besegrat Ryssland i separata stora krig tidigare under århundradet, utan också för hur Storbritannien, opportunistiskt, skulle kunna ansluta sig till den ena eller till och med båda.

Skärmytsling i Fjärran Östern

Den 10-11 maj 1939, när ett tjugotal mongoliska kavallerister lät sina hästar beta vid stranden av floden Chalchin-Gol, nära en grupp hyddor (byn Nomonhan på japanska), drev en Manchukuo-styrka² bort dem. Nästa dag återvände mongolerna i stort antal. Till skillnad från den blodiga sammandrabbning om obebodda kullar vid Chasansjön nära gränsen mellan Sovjetunionen, Korea och Manchukuo som ägde rum året innan, handlade det här om värdefulla betesmarker längs floden, som fungerade som gräns. Det faktum att Tokyos överkommando misslyckades ge den japanska Kwantungarmén entydiga direktiv, trots att denna hade visat prov på högmod, återspeglade förekomsten av flera centra i det japanska politiska systemet, vilket frustrerade både tyskarna och sovjeterna. Det gjorde det också möjligt för hetsporrar inom japanska institutioner att ta initiativet. Kwantungarmén hade utarbetat en ny plan för krig mot Sovjetunionen vilken innebar en totaloffensiv mot Chita och Bajkalsjön för att avskära hela det sovjetiska Fjärran östern. Denna djärva plan för att vinna en spektakulär seger skulle blottställa Kwantungarmén för en möjlig förödande sovjetisk motattack från den mongoliska utbuktningen, en sårbarhet som talade för att Röda armén borde fördrivas från Mongoliet.

Kwantung-kommandot hade i detta sammanhang nyligen utfärdat nya riktlinjer för gränsstrider, som högkvarteret i Tokyo hade godkänt. ”Om fienden korsar gränsen, ... förinta dem utan dröjsmål”, hette det i de nya reglerna. ”Det är tillåtet att gå in på sovjetiskt territorium, eller lura in sovjetiska trupper på Manchukuos territorium. De nya reglerna tillät även lokala befälhavare att ”på eget initiativ” fastställa gränser där det rådde oklarhet (i praktiken överallt). När den senaste betesincidenten rapporterades till Kwantungarméns divisionschef som hade ansvar för gränsen, under en genomgång av de nya insatsreglerna, beslöt han den 13 maj att tillämpa dem. Japansk spaning upptäckte en pontonbro över Chalchin-Gol till högra stranden och beslöt att skära av denna flyktväg, fånga ”inkräkterna” och förinta dem. Den 19 maj lät Stalin Molotov varna den japanska ambassadören Togo om att Sovjetunionen hade information om att japanska och manchuriska styrkor kränkte den mongoliska gränsen vid Chalchin-Gol-floden och att ”det finns en gräns för allt tålamod, och jag ber ambassadören att vidarebefordra följande till den japanska regeringen: detta inte får upprepas”.

² Manchukuo var under åren 1932–1945 en japansk lydstat i Manchuriet och norra delarna av Inre Mongoliet.

Vorosjilov fick under tiden rapporter om sovjetisk obeslutsamhet från området nära floden Chalchin-Gol, och på rekommendation av stabschefen Sjaposjnikov kallade han till sig en mer beslutsam person. Den 24 maj, på Vorosjilovs kontor, fick den biträdande befälhavaren för det vitryska militärdistriktet, en kavallerispecialist, en genomgång av utvecklingen längs Mongoliets gränser, dit han fick order om att omedelbart flyga. Hans uppdrag var att undersöka den militära situationen och därefter rekommendera och vid behov vidta korrigerande åtgärder.³ Den befälhavaren var Georgij Zjukov. Liksom Berija skulle han visa sig vara en annan saknad pusselbit. Han var son till en bonde (född 1896) och hade arbetat på fälten som alla andra barn i byn (i hans fall från sju års ålder), gått i den lokala kyrkskolan i tre år och vid elva års ålder åkt till Moskva för att bli lärling hos en pälshandlare (där han sov på golvet). Zjukov hade blivit inkallad under första världskriget och trots sin enkla bakgrund tilldelats två Sankt Georgskors innan han sommaren 1918 anslöt sig till de röda och stred i den berömda första kavalleriarmén. Tjugo år senare hade NKVD utplånat nästan alla befälhavare som han hade tjänstgjort under, vilket gjorde honom till en medbrottsling till ”folkets fiender”. Zjukov skulle senare hävda att Vorosjilovs kallelse, utan förklaring, hade gett honom en tankeställare och att hans oväntade förflyttning till gränsen mellan Mongoliet och Manchukuo hade räddat hans liv.⁴

Det tog inte lång tid för Zjukov att inse att de sovjetiska styrkor som stod inför japanerna var en enda röra. Men otroligt nog hade Kwantungarméns underrättelsetjänst inte upptäckt att brohuvudet vid Chalchin-Gol hölls av sovjetiska styrkor. På morgonen den 28 maj, när 2.500 man ur den japanska Kwantungarmén fullföljde planen att skära av det mongoliska kavalleriets ponton-flyktväg och sedan inleda ett frontalangrepp för att driva dem bakåt mot väntande japanska enheter, möttes de av en spärrelld av sovjetiskt artilleri och pansar. Japan behöll luftöverlägsenheten, så under bara två dagar förlorade det röda flygvapnet 15 stridsflygplan i strid, medan japanerna bara förlorade ett enda. (Vorosjilov ringde till fronten och exploderade.) Men den japanska bakre enhet som hade skickats för att skära av mongolernas flyktväg utplånades nästan till siste man och de sönderslagna japanska trupperna som utfört frontalangreppet retirerade. I Högsta sovjet den 31 maj upprepade Molotov, i ett tal som nästan helt ägnades åt relationerna med västmakterna, offentligt varningen till Japan om att tålmodet skulle ta slut och noterade att ”vi kommer att försvara Mongoliska folkrepublikens gränser lika beslutsamt som våra egna, i linje med vår ömsesidiga biståndspakt med dem.” Men Kwantungarmén var inte benägen att ge upp.

Tysk återvändsgränd

Tyskarna fruktade framgång för de sovjetisk-brittiska samtalen och den 30 maj 1939 fick det tyska utrikesministeriet plötsligt order om att inleda ”konkreta förhandlingar” med Sovjetunionen och inte begränsa sig till ekonomiska frågor – ett uppenbart jakande svar på Molotovs ultimatum, något som Weizsäcker förmedlade till Astachov, Sovjetunionens chargé d'affaires i Berlin. Nästa dag i Tokyo blev dock [den tyske ambassadören Eugen] Ott plötsligt övertygad när det gällde de tyska förhandlingarna med Japan och rapporterade att den japanske premiärministerns privata sekreterare hade sagt till honom att han ”var fast besluten att genomföra alliansen [mellan Tyskland och Japan]” och att den vice krigsministern hade sagt till honom att den japanska armén skulle övervinna den japanska flottans motstånd, som skulle kunna sabotera alla tyska samtal med Moskva. Den 5 juni godkände det japanska kabinettet en kompromiss med Tysklands krav, enligt vilken Japan gick med på att automa-

³ Zjukov daterar mötet med Vorosjilov till 2 juni (Zjukov, *Minnen och reflexioner* del 1, s. 159. Se även G Roberts, *Stalins general*, s. 67-68), men ett brev till hans hustru och andra dokument indikerar 24 maj.

⁴ Den brittiske historikern Geoffrey Roberts ifrågasätter detta Zjukovs påstående i *Stalins general* (2012). Han skriver bl a: ”Varför skulle den sovjetiska ledningen ge honom ett så viktigt uppdrag om hans lojalitet var ifrågasatt?”, a.a. s 66.

tiskt delta i en tysk-sovjetisk konflikt och fritt välja när det var lämpligt att ingripa i andra konflikter (t.ex. mellan Tyskland och Storbritannien). Denna kompromiss innebar en stor politisk seger för den japanska armén. Men Japans oerfarna representant i Berlin, generallöjtnant Oshima, tycks inte ha förmedlat beslutet till Tyskland. Stalin kände i alla fall till den verkliga japanska ståndpunkten – politisk handlingsförlamning – tack vare Sorge, som hade goda kontakter i de styrande kretsarna i Japan.

Den 4 juni kom ytterligare pålitlig information om tyska planer på en invasion av Polen från Rudolf von Scheliha, den sovjetiske spionen vid den tyska ambassaden i Warszawa, via Kleist, Ribbentrops adjutant i öst, som nyligen hade besökt den polska huvudstaden. Den tyske ambassadören där (von Moltke) och flygvapenattachén hade kallats tillbaka till Berlin för konsultationer. Kombinationen av Hitlers planer på Polen och resultatlösa tysk-japanska förhandlingarna kunde potentiellt få Führern att sluta ett avtal med den sovjetiska djävulen. Äntligen verkade det som om Stalins långvariga användning av ekonomiska samtal som en väg till politiska samtal skulle kunna bära frukt. Men misstron var djup. Och Hitler kanske bluffade.

De sovjetisk-tyska ”samtalen” var inte formella och inte alltid direkta. Den 14 juni, som det tyska utrikesministeriet fick veta dagen därpå, sade Astachov till det bulgariska sändebudet i Berlin, Parvan Draganov, att ”om Tyskland förklarade att det inte skulle attackera Sovjetunionen eller att det skulle ingå en icke-angreppspakt med Sovjetunionen, så skulle Sovjetunionen förmodligen avstå från att ingå en pakt med England. Sovjetunionen visste dock inte vad Tyskland egentligen ville.” Schulenburg hade lämnat Moskva för konsultationer i Berlin. Den 21 juni hade Köstring, som också var i Berlin för konsultationer, en audiens hos Hitler. Tillbaka i Moskva den 28 juni informerade Schulenburg det sovjetiska utrikesministeriet om att Tyskland eftersträvade ”inte bara en normalisering, utan en förbättring av sina relationer med Sovjetunionen”, en ståndpunkt som han sade hade förmedlats till honom av Ribbentrop och godkänts av Hitler. Vid denna tid ”läckte” Ribbentrops italienske motsvarighet och förtrogne, Ciano, uppenbarligen till den sovjetiske chargé i Rom möjligheten av en tysk-sovjetisk icke-angreppspakt, ett ekonomiskt avtal, en gemensam garanti för de baltiska staterna och medling i relationerna med Japan. Men den 30 juni beordrade Ribbentrop plötsligt, på Hitlers order, att de slumpmässiga politiska kontakterna skulle avbrytas och att alla återupptagna förhandlingar om ett handelsavtal skulle skjutas upp.

Inga svar

Samtalen mellan Sovjetunionen och västmakterna var formella och direkta, men också konfliktfyllda. Förutom Polens samtycke till en eventuell transit av Röda armén, visade sig en annan viktig stötesten vara Sovjets krav på ”garantier” för de baltiska staternas territoriella integritet, för att hindra Tyskland från att använda dem som språngbrädor för en attack. Men västmakterna – som hänvisade till att dessa länder själva inte bad om sådana garantier – vägrade. Som den sovjetiske ambassadören rapporterade från Paris, så ansåg västmakterna att en sådan garanti skulle ge Moskva ”fria händer i Baltikum”. Stalin å sin sida ansåg att balternas påstådda ”strikta neutralitet” var ett svepskäl. Ledande politiker i de auktoritära länderna Litauen, Lettland och Estland, liksom i det demokratiska Finland, närmade sig öppet nazisterna. Den 7 juni 1939 hade Estland och Lettland undertecknat en icke-angreppspakt med Tyskland i Berlin, vilket snart följdes av besök i Estland av generalstabschefen, generallöjtnant Franz Halder, befälhavare för de tyska landstridskrafterna, och amiral Canaris, chef för Abwehr. Molotov krävde att Estland skulle ändra kurs och ställa sig under sovjetiskt beskydd. Men Estland ansåg att en sovjetisk ”garanti” för landets territoriella integritet var det sämsta av två världar: det skulle reta Nazityskland och inbjuda till sovjetisk ockupation.

Den 10 juni framförde Molotov, via Maiskij i London, ett otvetydigt sovjetiskt krav på brittiskt samtycke för att förhindra att de tre baltiska staterna användes i en aggression mot Sovjetunionen. *Pravda* (13 juni) avfärdade offentligt eventuella invändningar. Den 15 juni, en månad in i förhandlingarna med västmakterna, skrev Molotov, i ett telegram till de sovjetiska sändebuden i London och Paris, att briter och fransmän ”inte vill ha ett seriöst avtal baserat på principen om ömsesidighet och lika villkor.” Vissa brittiska tjänstemän uppmanade internt London att gå med på sovjetiska krav på ”garantier” för Baltikum, även om de medgav att Stalin då skulle kunna få en förevändning att besätta dem. Men Chamberlain – som hade överlämnat Tjeckoslovakien till Hitler – vägrade.

Stalin var förbluffad. De brittiska imperialisterna hade lagt beslag på en fjärdedel av jorden, tvärs över oceanerna, och ändå fortsatte de att åberopa ”principer” för att vägra honom att skydda sig själv i samband med mikroskopiska territorier, gränsande till Sovjetunionen, som tills nyligen hade tillhört Ryssland och som utgjorde ett hot. Ungefär vid denna tid, vid en mottagning i Kremles stora palats, samtalade dansaren Igor Moisejev, vars folkdansensemble hade blivit en av de mest populära, med Vorosjilov. Stalin uppskattade deras nummer ”Lyriskt om Moskva-regionen”, från danscykeln *Bilder från det förgångna*, och när försvarskommisarierna frågade vad Moisejev planerade att uppträda med näst, kom Stalin fram. När han fick höra samtalet sa han: ”De kommer ändå aldrig att sätta upp det som Stalin behöver.” Moisejev: ”Josif Vissarionovitj, har du en dålig uppfattning om oss?” Stalin: ”Inte alls, men det som Stalin behöver (han talade om sig själv i tredje person) kommer ni inte att sätta upp Kommer ni till exempel iscensätta Englands och Frankrikes nederlag?” Det blev tyst. Ansiktena stelnade till. Stalin gick vidare.

Men inrikespolitiska påtryckningar tvingade Chamberlain att skicka någon till Moskva för att ”påskynda förhandlingarna”. Maiskij, det sovjetiska sändebudet, hade den 12 juni föreslagit att briter skulle skicka utrikesminister Halifax, som verkade positivt inställd till en uppgörelse, men det blev inget av det. Chamberlain ville inte heller skicka Anthony Eden, den tidigare utrikesministern, som hade träffat Stalin och erbjudit sig att åka. Istället skickade premiärministern William Strang, som under Edens besök i Moskva också hade träffat Stalin. ”Av alla diktatorer var Stalin i personliga kontakter, den som verkade mest som en normal människa”, skulle Strang skriva. ”Under konferensen, som vi såg honom, ... var hans röst låg och jämn, hans sätt lugnt, hans framställning utan betoning, hans sinne för humor stillsamt lekfullt, hans redogörelse kortfattad till formen, försonlig i tonen men orubblig i sak. Han hade en klippliknande kvalitet som fick honom att verka mer stabil än sina rivaliserande diktatorer.” Men Strang var bara en tjänsteman vid utrikesdepartementet, och han skickades inte som särskilt befärd, utan endast för att ”assistera” ambassadör Seeds. Den 29 juni publicerade Zjdanov en essä i *Pravda* med titeln ”Briter och fransmän vill inte ha ett jämbördigt avtal med Sovjetunionen.”

Molotov kallade å sin sida sina kapitalistiska motparter för ”skurkar och bedragare” och inför dem krävde han att alla åtaganden skulle preciseras i detalj och sade till Seeds att 1935 års fransk-sovjetiska pakt ”hade visat sig bara vara en ren illusion på papperet”. Sovjetunionens högste ”diplomat” gjorde också en poäng av att sitta vid sitt skrivbord på en upphöjd scen, vilket tvingade hans västerländska samtalspartners att sitta nedanför på stolar utan skrivbord, med sina anteckningsblock obekvämt placerade i knät. (Varken Molotov eller hans ställföreträdare Potjomkin, som skötte tolkningen, gjorde några anteckningar enligt den brittiska sidan, men Molotov tyckte trycka på en knapp på sitt skrivbord, kanske för att spela in samtalet.) Seeds och det franska sändebudet Naggiar blev också nervösa av dörren bakom Molotov som alltid tycktes vara öppen, och misstänkte att Stalin tjuvlyssnade. (Enligt Kremles loggböcker hölls inga möten i Lilla hörnet under den tid Molotov förhandlade). Molotov ställde nya krav efter behag och kunde inte förstå skillnaderna mellan de franska och brittiska

förslagen. En sådan oförmåga att förstå nyanser, utöver föraktet för diplomatiska konventioner, kunde ha spelat roll om den brittiska regeringen hade varit intresserad av en överenskommelse. ”Jag är så skeptisk till värdet av rysk hjälp”, skrev Chamberlain privat till sin syster (2 juli 1939), ”att jag inte skulle känna att vår position försämrades avsevärt om vi var tvungna att klara oss utan dem.”

Krig

Vsevolod Meyerhold, Sovjetunionens mest kända teaterregissör, som hade rest till Leningrad för att slutföra koreografin till ett masspektakel av fysisk kultur där 30.000 unga idrottare rörde sig i samklang för att förhårliga regimen, belönades med att bli arresterad. I Moskvas ökända Butyrkafängelse torteras han till att erkänna spioneri för Storbritannien och Japan. ”Utredarna började använda våld mot mig, en sjuk 65-årig man”, skrev han i ett brev till Molotov. ”Jag tvingades ligga på mage och slogs sedan på fotsulorna och ryggraden med ett gummiband När dessa delar av mina ben var täckta av omfattande inre blödningar började de återigen slå de rödblågula blåmärkena med remmen, och smärtan var så intensiv att det kändes som om kokhett vatten hälldes på dessa känsliga områden Jag började anklaga mig själv i hopp om att detta åtminstone skulle leda till att jag snabbt hamnade på schavotten.” Meyerholds förhørsledare hade urinerat i hans mun och slagit sönder hans högra (skrivande) hand. Ungefär samtidigt blev hans andra fru och huvudrollsinnehavare, den förryskade etniska tyskan Zinaida Reich, brutalt knivhuggen till döds, bland annat med ögonen utstuckna, i deras hem. Inga av hennes värdesaker togs. Meyerhold visste ingenting om mordet på sin fru och hans kollegor visste ingenting om hans öde, bara att hans fotografier hade tagits ned eller klippts bort.⁵

Molotov betonade för den tyske ambassadören att Berlins inställning till de sovjetisk-japanska relationerna var en viktig faktor i alla eventuella tysk-sovjetiska närmanden. Men Berlin sökte fortfarande en uppgörelse med Tokyo, vilket Sorge i hemlighet hade rapporterat den 27 juni. Den 1 juli meddelade Ott Berlin att han fortfarande inte hade ”kunnat få fullständig klarhet om de japanska reservationerna”. Den 2 juli nämnde Hitler, som befann sig i Hamburg för begravningen av en general, möjligheten till ett avtal med Sovjetunionen i ett tal till nazistpartiets tjänstemän. Den 5 juli skrev Ott igen till Weizsäcker: ”När det gäller förhandlingarna om en allians [med Japan] bekräftar dessa argument än en gång att marinen envist har kämpat för en politik som går ut på att avvakta och se vad Amerika skulle göra och att gå in i kriget först i ett senare skede.” Ribbentrop skrev på dokumentet: ”Führer”. Det hade blivit uppenbart att Tyskland inte skulle kunna ingå en verklig militär allians med Japan, än mindre förmedla Moskvas önskemål till Tokyo.

Nära Mongoliet, samtidigt som Japans Kwantungarmé förberedde sitt motangrepp, mottog Vorosjilov anklagelser mot sovjetiska befälhavare i Fjärran Östern, där även Berija spelade en roll. Zjukov hade med stöd av Grigorij Sjtern, chef för det transbajkaliska militärdistriktet i Chita (och segrare i gränsstriden vid Chasansjön), sparkat den sovjetiske frontbefälhavaren i Mongoliet. Han inrättade också ett försenat underrättelsenätverk om fienden och började samla trupper, artilleri, stridsvagnar och flygplan med erfarna flygare (många av dem veteraner från spanska inbördeskriget). Överste Akio Doi, japansk militärattaché i Moskva, som råkade vara på väg tillbaka till Japan, varnade personligen Kwantungarméns högkvarter på sin väg hem att även om Sovjet ofta hade visat passivitet under tidigare gränsincidenter, kunde man denna gång förvänta sig ett bestämt svar. Kwantungarméns egen underrättelse-tjänst varnade för att Sovjetunionen hade två gevärsvivisioner, inte den förväntade lilla underavdelningen, redo för strid nära Nomonhan. Ändå var major Tsuji Masanobu, författaren till de nya gränsriktlinjerna vid Kwantungarméns högkvarter, fast besluten att hämnas de tidigare

⁵ Meyerhold avrättades 2 februari 1940,

misslyckandena. Kwantungarméns chef beordrade en offensiv utan godkännande från sina överordnade i Tokyo och undvek att skicka sina direktiv via telegraf, för att inte högkvarteret skulle få nys om dem och avbryta dem.

Den japanska motattacken hade inletts den 26-27 juni 1939 med en räd med 130 flygplan långt bakom de sovjetisk-mongoliska ställningarna. Tokyo, som ville begränsa striderna, reagerade ilsket på detta ”försvar” av Manchukuo, men bombningarna visade sig vara framgångsrika. Den 1 juli, vid soluppgången (kl. 04.00), inledde Kwantungarmén en markoffensiv med 15.000 man. Den 2-3 juli hade de nått taktiska framgångar och korsat Chalchin-Gol-floden till den västra stranden tack vare Tsujis djärvhet. Den 4 juli slog Zjukov till mot de japanska ställningarna med sovjetiska tunga kanoner och tysktillverkat 152-millimeters Rheinmetall-artilleri. Det senare hade förvärvats under samarbetet med Tyskland och hade en räckvidd (18.000 meter) som var dubbelt så lång som de japanska kanonernas. De japanska förlusterna ökade och de retirerade tillbaka över Chalchin-Gol (resten av striderna skulle äga rum på den östra stranden). Men sovjeterna förlorade enorma mängder pansar. Till råga på allt hade marskalk Kulik, ställföreträdande försvarskommissarie och chef för det sovjetiska artilleriet, förflyttats till krigsskådeplatsen och den 13 juli beordrade han Zjukov att dra tillbaka det sovjetiska artilleriet från Chalchin-Gols östra strand till den västra, för att inte förlora det. Men när Sjaposjnikov, generalstabschefen i Moskva, hörde talas om detta nästa dag beordrade han Zjukov att inte lyda Kulik. Vorosjilov, som var upprörd, skällde ut Kulik på hörfrekvensradion (”Snacka mindre om alla möjliga dumheter”). Den 19 juli omorganiserades de sovjetiska styrkorna vid gränsen till en enad första armégrupp, för att säkerställa Zjukovs obestridda auktoritet.

Obeslutsamhetens sommar

Förutom Japan utgjorde de baltiska staterna en annan nyckel till en eventuell nazistisk-sovjetisk överenskommelse, vilket Ribbentrop förstod, medan hans ställföreträdare Weizsäcker motsatte sig varje delning av Baltikum. Ett internt tyskt beslut att återuppta bilaterala ekonomiska förhandlingar med Sovjetunionen, med ett erbjudande om en kredit på 200 miljoner riksmark för sovjetiska inköp i Tyskland, fattades den 7 juli 1939 och förmedlades till Mikojan tre dagar senare. På grundval av information från den Warszawabaserade sovjetiska spionen Kurt Welkisch (”ABC”), som hade besökt Berlin i juni, rapporterade Proskurov, chef för den sovjetiska militära underrättelsetjänsten, till Stalin den 9 juli, att Kleist hade bekräftat nazisternas planer på att utplåna Polen, med ett måldatum i slutet av augusti eller början av september (Schelijas hade tidigare rapporterat att det skulle ske i juli). Kleist noterade att Hitler var fast besluten att genomföra en ”radikal lösning av den polska frågan”, oavsett hur Frankrike och Storbritannien skulle ställa sig militärt. ”Varken Führern eller Ribbentrop”, citerades Kleist, ”tror att Sovjetunionen skulle delta i anglo-franska militära aktioner mot Tyskland.”

Denna slutsats baserades på det oklara läget i förhandlingarna med väst i Moskva och ”Moskvas senaste sätt att agera gentemot Berlin. Moskva lät oss förstå att man är redo att förhandla med oss, att man är helt ointresserad av en konflikt med Tyskland och att man inte heller är intresserad av att slåss för England och Frankrike”. Kleist tillade att Tyskland skulle hålla sig borta från de baltiska staterna, av hänsyn till Sovjetunionen, och att ”fredliga relationer mellan Tyskland och Ryssland under de kommande två åren, enligt Führerns åsikt, krävs för att lösa problemen i Västeuropa”. Men Stalin fick dessutom veta att Horace Wilson, en rådgivare till premiärministern, med Chamberlains godkännande den 18 juli 1939, hade haft ett hemligt möte med en ”särskild assistent” till Göring, dr Helmuth Wohlthat. Det går inte att utläsa allt de diskuterade utifrån Wilsons redogörelse. Men Tysklands ambassadör i London, Herbert von Dirksen, informerade Berlin om att Wilson hade sagt att ett icke-

angreppspakt med Tyskland ”skulle göra det möjligt för England att frigöra sig från sina förpliktelser gentemot Polen”. Den 19 juli, då Chamberlain och Halifax vid ett brittiskt kabinettmöte, för att förstärka de förnyade ansträngningarna att sluta ett avtal med Hitler, framförde argumentet att man inte skulle gå med på de sovjetiska kraven att omedelbart inleda militära förhandlingar och allvarligt eftersträva en fullständig allians med bindande åtaganden. Men Storbritannien meddelade att man var överens om att inleda militära samtal med Moskva parallellt med de politiska. Maiskij blev lurad. Den 20-21 juli, medan Stalin bevittnade i en kulturparad på Röda torget, träffade den brittiska utrikeshandelsministern, Robert Hudson (son till en tvåkung) Wohlthat och verkar, som om han representerade den brittiska regeringen, ha erbjudit Hitler inte bara Danzig och den polska korridoren utan också ett stort brittiskt lån och att man skulle reglera alla Tysklands koloniala anspråk – om bara Führern avstod från att ta hela Polen med våld.

”The Biggest Bribe in History” [Den största mutan i historien], löd den skandalösa rubriken i brittiska *Daily Express* (22 juli), som publicerade läckor, uppenbarligen från Hudson, om Chamberlains hemliga försök att förhandla med Hitler. Fyrtioåtta timmar senare rapporterade *Pravda* om det brittiska erbjudandet till Tyskland, med detaljer som var helt felaktiga, men som upprepades av den brittiska pressen.

Den brittiska underrättelsetjänsten hade kommit fram till att ”Tysklands framtida politik ligger i en enda mans händer: en visionär, en storhetsvansinnig fanatiker, en person med våldsamma komplex”, som strävade efter europeisk dominans. Men de antog att Hitlers upprustning hade resulterat i en förmodat bräcklig tysk ekonomi som var svältfödd på resurser, liksom en förmodat missnöjd tysk befolkning. Därför, resonerade den brittiska underrättelsetjänsten, kunde Hitler bara utkämpa korta krig, och bara på platser som Polen och Ukraina, där han inte bara kunde förbruka utan också ta resurser. Men Halifax undrade om de begränsningar för Tyskland som den brittiska underrättelsetjänsten pekade på skulle kunna driva ”den galne diktatorn till vansinniga äventyr”. Chamberlain trodde å sin sida att om Storbritannien utövade påtryckningar skulle Tysklands strategiska svagheter tvinga Hitler att backa från sina dominansplaner. Vilken regering skulle trots allt kunna undvika att tillmötesgå sociala och ekonomiska påtryckningar på hemmaplan? Om Hitler blev för envis kunde han till och med störtas av ”moderater”. ”Hitler har dragit slutsatsen att vi menar allvar och att tiden inte är mogen för ett storkrig”, skrev premiärministern till sin syster Ida (23 juli 1939). ”Till skillnad från vissa av mina kritiker går jag längre och säger att ju längre kriget skjuts upp, desto mindre sannolikt är det att det överhuvudtaget kommer att bryta ut.”

Samma dag, precis som Stalin hade fått kännedom om Chamberlains försök att återigen ”muta” Hitler, fick despoten även veta att Chamberlain snart skulle ge efter för japanska påtryckningar. Storbritannien stod inför ett strategiskt dilemma i Asien, inte bara i Europa, och det var kopplat till alla brittiska politiska alternativ för Sovjetunionen. Japanska styrkor blockerade den brittiska – och även den franska – koncessionen i Tientsin (nära Peking). Den brittiska flottan befann sig långt borta, och USA hade ingen avsikt att riskera krig med Japan genom att stödja brittiska imperialistiska intressen i Asien. När Hitler hotade Polen, som Storbritannien hade utfärdat en ”garanti” för, kände sig London tvingat att underteckna det anglo-japanska Tientsin-avtalet (24 juli) för att skydda sina utsatta positioner. London vägrade gå med på Tokyos krav att överföra det kinesiska silvret till brittiska banker, men överlämnade fyra kinesiska medborgare som hade anklagats för att ha mördat japanska medborgare och sedan gömt sig i den brittiska koncessionen. (De fyra kineserna avrättades.) Vissa samtida kallade Tientsin-affären för ett München i Fjärran Östern. För Stalin visade Tientsin-affären att det inte fanns något seriöst västerländskt motstånd mot Japans aggression i Kina och dess imperialistiska ambitioner, inklusive gentemot sovjetiskt territorium i öster.

Den japanske krigsministern hade återupptagit sin kampanj mot det inre motståndet från flottan och den civila regeringen för en bindande allians med Tyskland mot Sovjetunionen; Sorge fortsatte att rapportera om samtalen. Samtidigt planerade Kwantungarmén en förnyad offensiv nära Mongoliet. I slutet av juli började Röda armén föra fram massiva förstärkningar i stridszonen. Överste Doi, som var tillbaka i Moskva, varnade Tokyo för att något mycket stort var på gång.

Den 23 juli 1939 krävde Molotov att Storbritannien och Frankrike, innan ett politiskt avtal ingicks, skulle samordna detaljerna i de tre parternas militära planer mot Tyskland. Två dagar senare meddelade de västliga ambassadörerna att deras regeringar var villiga att inleda militära förhandlingar.

Baltikum

I Berlin hade det börjat cirkulera rykten om att Ribbentrop hade fallit i onåd, eftersom han inte hade lyckats förutse den brittiska garantin till Polen och dess allmänt hårda hållning efter nazisternas utplåning av hela Tjeckoslovakien. I själva verket hade Ribbentrop manövrerat sig till en fördelaktig position. ”Han bad den kontaktperson som han hade i Hitlers närhet att berätta vad Führern hade sagt i kretsen av sina närmaste förtrogna”, minns Gustav Hilger från ambassaden i Moskva. ”Utifrån sådana uttalanden drog han slutsatser om Hitlers avsikter och idéer och vid lämpliga tillfällen presenterade han dem för honom som sina egna tankar.” Wehrmachts omättningsbara försörjningsbehov, sett mot bakgrund av den sovjetiska och den tyska ekonomins märkliga kompletterande karaktär och det faktum att Sovjetunionen kunde hjälpa Tyskland att övervinna en förväntad brittisk blockad, hade lagt grunden för ett närmande. Men nyckeln till allt var Hitlers planer på krig mot Polen, trots de offentliga garantier som Storbritannien och Frankrike gett Polen. När Ribbentrop fick veta att Hitler ville ”isolera Polen” – det vill säga undanröja eller undergräva de anglo-franska ”garantierna” – fick utrikesministern sin chans att uppmuntra Hitler att ”ta Ryssland” från britterna och fransmännen.

Plötsligt, den 26 juli 1939, bjöd Schnurre, handelsansvarig vid det tyska utrikesministeriet, in Astachov och en sovjetisk handelsansvarig till ett privat rum i en restaurang i Berlin och meddelade dem att det – i enlighet med Molotovs tidigare villkor för ett handelsavtal – var möjligt med ett politiskt avtal och att de baltiska staternas öde och alla andra sovjetiska önskemål skulle vara öppna för diskussion. Astachov hade inga instruktioner för hur han skulle svara. ”Efter ryssarnas uttalande fick jag intrycket att Moskva inte hade bestämt sig för vad de ville göra”, konstaterade Schnurre i ett långt memorandum dagen därpå. ”Ryssarna var tysta om statusen och chanserna för de engelska fördragsförhandlingarna Som ett ytterligare handikapp finns den överdrivna misstron inte bara mot oss utan också mot England. Ur vår synvinkel kan det betraktas som en anmärkningsvärd framgång att Moskva, efter månader av förhandlingar med England, fortfarande svävar i tvivelsmål om vad man bör göra i slutändan.”

Den 29 juli körde Nevile Henderson, brittisk ambassadör i Tyskland, till Bayreuth för att ordna ett möte med Hitler. (”Även om jag är helt omusikalisk”, skulle Henderson konstatera, ”gillar jag Wagner.”) Hans bil gick sönder på vägen. När han väl var framme, under *Die Walküre* [Valkyrian], lyckades han bara skymta Führern på avstånd. ”Om han hade velat tala med mig”, noterade Henderson, ”hade Hitler kunnat göra det, för han måste ha informerats om att jag var där.” Men sändebudet förlorade inte tron. ”Som jag påpekade för Hans Majestäts regering vid den tiden var den polska frågan inte Hitlers verk”, skulle Henderson skriva. ”Korridoren och Danzig var ett verkligt tyskt nationellt missnöje, och någon rättvis lösning måste hittas.”

Storbritannien hade också konsulterat i de baltiska huvudstäderna och utgett sig för att vara de små ländernas försvarare, men balterna, som uppfattade detta som en svaghet, såg mer och mer Tyskland som den enda realistiska motvikten till Sovjetunionen. Tysklands position hade

dock hastigt förändrats. Den 2 augusti bjöd Ribbentrop in Astachov och sade till honom att ”från Östersjön till Svarta havet finns det inga problem som vi inte kan lösa till vår ömsesidiga belåtenhet”. I sin rapport till Molotov antog det sovjetiska sändebudet att tyskarna förklarade sig ointresserade av det forna ryska Polen, de baltiska staterna (utom Litauen) och Bessarabien och avvisade alla planer på Ukraina. I gengäld ville Tyskland att Sovjetunionen skulle vara ointresserat av Danzig och provinserna i det forna tyska Polen, medan det forna österrikiska Polen var en fråga som behövde klargöras ytterligare. Astachov drog slutsatsen att Tysklands slutmål var ”att neutralisera oss i händelse av krig med Polen”, även om han tillade att det var tveksamt om Tyskland skulle acceptera dessa överenskommelser på lång sikt.

Schulenburg hade oftare tillgång till Molotov än andra ambassadörer i Moskva, men tyckte ändå att han var svår att genomskåda; de två utvecklade aldrig någon kemi. Den 3 augusti gick Molotov med på tyskens begäran om audiens och fick höra de senaste positiva nyheterna direkt från Ribbentrop. ”Molotov övergav sin vanliga reserverade hållning och verkade ovanligt öppen”, rapporterade Schulenburg till Berlin nästa dag, men den sovjetiska regeringschefen gjorde ändå en poäng av att fördöma Antikominternpakten och förklarade att ”bevis på en förändrad inställning hos den tyska regeringens sida för närvarande fortfarande saknades”. Schulenburg meddelade vidare till Berlin att ”mitt allmänna intryck är att den sovjetiska regeringen är fast besluten att sluta ett avtal med Storbritannien och Frankrike, om de uppfyller alla sovjetiska önskemål”. Han tillade att ”förhandlingarna kan säkerligen komma att ta lång tid, särskilt som misstron mot England också är stor.” Hitler hade blivit mycket orolig för en militär överenskommelse mellan Storbritannien, Frankrike och Sovjetunionen. Medvetet eller omedvetet stärkte Schulenburg Stalins förhandlingsposition.

Spelade för en dåre

För att leda de efterlängtade militära samtalen med de två västmakterna utsåg Stalin försvarskommissarien marskalk Vorosjilov, assisterad av stabschefen marskalk Sjaposjnikov, marin-kommissarien och flygvapenchefen – den högsta militära grupp som den sovjetiske despoten kunde sätta samman.⁶ Efter en mycket lång fördröjning meddelade briterne till slut att de skulle skicka Sir Reginald Plunkett-Erle-Drax, kommandant i Portsmouth. Berija förberedde som vanligt en NKVD-dossier, som var föga smickrande för den okände ”kommandanten”. I London noterade Maiskij i sin dagbok, i en ton av betydande optimism om de anglo-sovjetiska relationerna, att ”ett block gradvis håller på att bildas De militära beskickningarnas resa till Moskva är en historisk milstolpe.” Men han skrev också till Moskva: ”Jag tror att delegaterna, med tanke på de poster de innehar, inte kommer att kunna fatta några beslut på plats.” När de västliga ambassadörerna informerade Molotov om vilka som skulle komma, yttrade han uppenbarligen en lång harang och stormade sedan ut ur sitt eget kontor.

Stalin fick förödande rapporter om brittiska motiv från spionen Guy Burgess, som arbetade vid MI6 och lämnade ut viktig information till Anatolij Gorskij (f. 1907), ursprungligen en kodtjänsteman som hade blivit tillförordnad sovjetisk underrättelsechef i London (sedan slutet av 1938), efter att två överordnade efter varandra hade arresterats. Gorskij var ensam ansvarig för fjorton fältagenter, däribland Burgess, Anthony Blunt, John Cairncross och Kim Philby. Han var också ansvarig för kryptografi, fotografering, översättning, maskinskrivning och kommunikation. Den 3 augusti rapporterade Burgess till Gorskij att Horace Wilson, Chamberlains särskilde rådgivare i utrikesfrågor, hade sagt till honom att ”de brittiska stabscheferna är fast övertygade om att kriget mot Tyskland kan vinnas utan svårigheter och att den brittiska regeringen därför inte har något behov av att ingå en försvarspakt med Sovjetunionen. I rege-

⁶ Marinkommissarie var amiralen Nikolaj Kuznetsov och flygvapenchef Aleksandr Loktionov (som i november ersattes med Jakov Smusjkevitj, medan Loktionov avrättades i oktober 1941)

ringskretsar uttrycks åsikten att England aldrig funderat på att sluta en pakt med Sovjetunionen. Premiärministerns rådgivare säger öppet att Storbritannien kan klara sig utan en rysk pakt.” Gorskij rapporterade också att en annan källa, Montagu ”Monty” Chidson, hade sagt till honom att ”det är en grundläggande politik att arbeta med Tyskland oavsett vad som händer, och i slutändan mot Sovjetunionen. Men det är omöjligt att föra denna politik öppet.” Gorskij tillade: ”Chidson berättade för mig att vårt mål inte är att göra motstånd mot en tysk expansion österut.”

Drax och hans franska motsvarighet reste till Sovjetunionen sjövägen. Utrikesdepartementet förklarade för den brittiska allmänheten att inga brittiska eller franska kommersiella flygbolag flög till Sovjetunionen. Britterna hade förstås världens främsta flygvapen. Men de hade valt att inte använda sina ”flygande” Sunderland-flygbåtar, eftersom det enligt uppgift skulle ha krävts minst åtta för att rymma all personal för uppdraget. Wellington-bombplan skulle ha varit tillräckligt rymliga, men de sades vara ”obekväma”. Resan till sjöss hade kunnat företas med snabba kryssare, men det sades att sådana fartyg saknade tillräckligt med hytter. Och så vidare. Vad britterna och fransmännen inte ville säga var att de oroade sig för följderna av att korsa Tyskland, även i luften. Fransmännen ville särskilt undvika ett alltför spektakulärt rese-sätt för att undvika förlägenhet om Moskvaförhandlingarna misslyckades. Men det engelsk-franska beslutet att resa till Moskva med långsamma passagerar- och lastångare, och deras tvivelaktiga offentliga förklaringar, förmedlade ett tydligt budskap till Moskva: detta var en charad. Till råga på allt lämnade Drax Storbritannien först den 5 augusti.

Den tyske utrikesministern Weizsäcker klagade i sin dagbok (7 augusti) över att Berlin nu ansträngde sig till det yttersta för att få till stånd ett genombrott, men att Sovjet inte svarade. Med sitt beslut att anfälla Polen trots de brittiska och franska garantierna i praktiken hade Hitler trängt in sig i ett hörn och tiden började rinna ut: Den 7 augusti rapporterade den sovjetiska underrättelsetjänsten till Stalin att Hitlers anfall mot Polen kunde inledas redan den 25 augusti. Plötsligt hade Stalin alla kort på hand. Despoten spelade långsamt. Spänningen i Berlin nådde nästan hysteriska proportioner. Även Chamberlain hade spelat Stalin rakt i händerna, men till skillnad från Hitler verkade den brittiske premiärministern tro att Stalin var en idiot. Den 11 augusti nådde den löjliga Drax-missionen äntligen Moskva. Den hade med sig nio ton bagage, men bara en enda person (en medhjälpare) som talade ryska eller hade någon erfarenhet av Sovjetunionen. Samma dag sammankallade Stalin politbyrån och beslöt att inleda officiella samtal med Tyskland.

I förhandlingarna med Drax-delegationen instruerade Stalin Vorosjilov, och stakade skriftligen ut stegen, att inta en hård linje, men på ett sådant sätt att britterna och fransmännen skulle få skulden för ett eventuellt misslyckande. Vid öppningsbanketten för den sent anlända lågrankade västdelegationen var Vorosjilov, klädd i vita kläder, i toppform och utstrålade sin betydande charm som värd i Spiridonovka-palatset, den viktigaste mottagningssalen för utländska dignitärer. Med ett femtio fot långt bord av delikatesser, floder av drycker, musiker och akrobater stapplade britterna och fransmännen tillbaka till sina rum på småtimmarna. Tidigt nästa morgon begärde Vorosjilov demonstrativt att få se deras fullmakter. Fransmännen hade balanserat den brittiske amiralen med en general, Joseph Doumenc, som åtminstone hade ett papper undertecknat av premiärminister Daladier: det gav Doumenc rätt att förhandla men inte att underteckna någonting. Drax – lång, silverhårig, blåögd – var tvungen att erkänna, vilket Sovjet redan visste, att han inte hade någon skriftlig fullmakt att ens förhandla om, än mindre underteckna, en militär överenskommelse. När Vorosjilov frågade om den engelsk-franska missionen hade fått tillstånd från sin polska allierade för sovjetisk transit genom Polen i händelse av krig med Tyskland, gav Drax inget svar.

Försvarskommissarien insisterade på direkt bekräftelse från polacker och rumäner. Under ett avbrott i samtalen tog Doumenc på sig att skicka sitt eget sändebud till Warszawa för att

ordna ett polskt samtycke till sovjetisk passage genom polskt territorium. Den 13 augusti, när nazisterna öppet hotade Danzig, hade Polen beordrat partiell mobilisering av sin armé. Två dagar senare firade polackerna offentligt den nittonde årsdagen av "Undret vid Weichsel" [i augusti 1920], då de hade drivit tillbaka Röda armén.⁷ Som svar på franska förfrågningar om att bevilja Röda armén transit vägrade Warszawa på nytt. Sovjetisk "hjälp", menade många polacker, skulle vara värre än att möta nazisterna. "Man kan knappast förvänta sig", hade Halifax skrivit om polackerna, "att en intelligent kanin skulle välkomna skydd från ett djur som var tio gånger större än den själv och som hade en kungsboas vanor". Men precis som den polska regeringen, förstod inte Halifax att ett nej till Sovjet skulle innebära att man ställdes inför *båda* rovdjuren.

Vorosjilov inledde en skarp diskussion om varje sidas bidrag till det gemensamma försvaret i en potentiell antitysk militärallians. Sjaposjnikov skisserade ett massivt sovjetiskt åtagande på upp till 120 infanteridivisioner, samt 16 kavalleridivisioner, 5.000 tunga artilleripjäser, 9.500 stridsvagnar och så många som 5.500 jaktflygplan och bombplan. Detta motsvarade en styrka på över en miljon man, som vid behov skulle kunna sättas in omedelbart. Fransmännen hävdade att de hade 110 tillgängliga stridsdivisioner. Britterna, som var ovilliga att avslöja "militära hemligheter", uppgav slutligen att de kunde ställa upp med 16 armédivisioner. Så få? Pressade medgav britterna att det verkliga antalet kanske var 5. (I själva verket var det förmodligen 2.) Sovjetunionen, som var en landmakt, hade svårt att förstå den fulla omfattningen av den brittiska styrkan, som fanns i luften och framför allt till sjöss. Hur som helst, genom att tvinga fram ett sådant samtal, antog en av Vorosjilovs tolkar, hade försvarskommissarien medvetet försökt förnedra de engelsk-franska militärerna. Kan så vara. Men kunde man klandra Stalin? För Londons del skedde det verkliga spelet i Berlin, där britterna till och med hade låtit förstå att de inte tog sina egna förhandlingar med Moskva på allvar.

Hitler-kortet

Den 12 augusti 1939 gick Sovjet med på det tyska utrikesministeriets förslag om politiska samtal, men krävde att de skulle äga rum i Moskva. Hitler övervägde att skicka sin personlige advokat och minister utan portfölj Hans Frank (som tidigare hade åkt till Rom för att slutföra axelmaktsavtalet), men den 14 augusti valde han att skicka Ribbentrop, vilket Schulenburg formellt föreslog Molotov dagen därpå. Samma kväll, omkring kl. 20.00, med Drax i Moskva, tog Molotov emot Schulenburg, som läste upp ett uttalande som han hade fått från Ribbentrop på morgonen. "Tyskland har inga aggressiva avsikter mot Sovjetunionen", sade Schulenburg. "Riksstyrelsen är av den uppfattningen att det inte finns någon fråga mellan Östersjön och Svarta havet som inte kan lösas till båda ländernas fulla belåtenhet. Bland dessa finns frågor som Östersjön, Östersjöområdet, Polen, sydostfrågor etc." Ambassadören föreslog ett blytbesök av Ribbentrop i Moskva för att "framföra Führerns åsikter till M. Stalin". Molotov frågade om en möjlig bilateral icke-angreppspakt och om tysk medling i de sovjetisk-japanska relationerna, men sade att "en sådan resa kräver adekvata förberedelser". För att öka trycket på Berlin hade Stalin dagen innan (och igen två dagar senare) informerat den tyska ambassaden i London om att de anglo-sovjetiska samtalen fortskred smidigt och att polackerna skulle inleda stabssamtal med Sovjet.

Den 16 augusti rapporterade Rudolf Herrstadt, en sovjetisk spionchef i Warszawa, till den militära underrättelsetjänstens högkvarter i Moskva, att ambassadspionen Scheliha hade avslöjat att den tyska invasionen av Polen skulle inledas mycket snart. Den 17 augusti tog Molotov åter emot Schulenburg och rapporterade om en positiv reaktion från "den sovjetiska regeringens", men insisterade på att man först skulle underteckna ett ekonomiskt avtal, varefter sovjeterna ville se ett skriftligt förslag till en icke-angreppspakt, och först då, ungefär

⁷ Se (svenska Wikipedia): [Slaget vid Warszawa](#)

en vecka efter man ingått ett ekonomiskt avtal, kunde Ribbentrops besök äga rum. När nazistiske utrikesministern fått kännedom om detta skickade han den 18-19 augusti en kortfattad text till Schulenburg med två artiklar om en tjugofemårig icke-angreppspakt, där detaljerna skulle utarbetas personligen, och utlovade ett särskilt protokoll om Östersjöområdet. ”Ni måste hålla i åtanke det faktum att det är troligt att en öppen tysk-polsk konflikt snart bryter ut”, instruerade Ribbentrop Schulenburg, ”och att vi därför har mycket stort intresse av att mitt besök i Moskva äger rum omedelbart”.

Medan *Pravda* (19 augusti) anklagade britterna och fransmännen för att förbereda ett ”nytt München” med Tyskland, fick Stalin en underrättelserapport om att Hitler var fast besluten att ta itu med den polska frågan, och att han trodde att Moskva skulle ”föra förhandlingar med oss, eftersom Sovjetunionen inte har något som helst intresse av en konflikt med Tyskland och inte heller var angeläget om att bli besekrat för Englands och Frankrikes skull”. Denna information stämde överens med de avlyssnade telegrammen från Schulenburg till Berlin. På kvällen den 19 augusti rapporterade Schulenburg till Berlin att han den dagen hade tagits emot två gånger av Molotov – kl. 14.00 under en timme och igen kl. 17.00 – och att den sovjetiska regeringen hade överlämnat ett sovjetiskt utkast till en icke-angreppspakt bestående av fem artiklar och ett tillägg, med fem års giltighetstid, och hade gått med på att ta emot den nazistiske utrikesministern i Moskva den 26 eller 27 augusti. Detta var det föreslagna datumet för Tysklands invasion av Polen. Ett tysk-sovjetiskt ekonomiskt avtal hade färdigställts i Berlin vid lunchtid den 19 augusti, men klockan 16.00 lokal tid hade sovjetiska förhandlare informerat sina tyska motparter om att de inte kunde underteckna det.

Slutligen gick sovjeterna i Berlin med på att underteckna det ekonomiska avtalet kl. 02.00 den 20 augusti och daterat föregående dag. Avtalet stipulerade att Tredje riket skulle exportera ”industrivaror” till ett sammanlagt värde av ca 60 miljoner riksmark i ”löpande affärer” (handel som omfattades av tidigare clearingavtal) och 180 miljoner riksmark i ”nya affärer”. Sovjet skulle exportera lika mycket i råvaror och återbetala gamla krediter. Riket skulle i sin tur finansiera de nya sovjetiska beställningarna till ett värde av 200 miljoner riksmark. Schnurre, den ledande tyske förhandlaren, noterade att ”det ramverk som nu upprättats utgör ett minimum” och förutspådde att den bilaterala handeln skulle kunna stiga till nästan 1 miljard riksmark. Den tyska regeringen gick med på att garantera lånet nästan fullt ut, till en offentligt ränta på 5 procent, men med en hemlig återbetalning på 0,5 procent enligt ett protokoll, vilket minskade den faktiska räntan samtidigt som det möjliggjorde en sjuårig återbetalningstid och inte krävde en specificerad varulista. Tyskarna hade velat bevilja Sovjet en större kredit, 500 miljoner riksmark eller mer, till en högre ränta, med lägre tyska statliga lånegarantier, kortare återbetalningstid (högst fem år) och en specifik varulista för att dämpa den sovjetiska aptiten.

Senare på eftermiddagen den 20 augusti 1939 skickade Hitler ett personligt telegram till Stalin via den tyska ambassaden i Moskva. ”Slutandet av en icke-angreppspakt med Sovjetunionen betyder för mig upprättandet av en långsiktig tysk politik”, skrev Hitler. ”Jag accepterar det utkast till pakt som er utrikesminister herr Molotov överlämnat, men anser det vara ytterst nödvändigt att så snart som möjligt klargöra de därmed sammanhängande frågorna.” Han hänvisade till den ”outhärdliga” spänningen mellan Tyskland och Polen och noterade att Ribbentrop skulle ha full befogenhet att underteckna en statlig överenskommelse och bad att han skulle tas emot den 22 augusti eller senast den 23 augusti. Den 20 augusti, nio dagar efter sin ankomst till Moskva, kunde Drax äntligen visa upp skriftliga fullmakter som gav honom rätt att förhandla för den brittiska regeringens räkning, men Vorosjilov sköt upp förhandlingarna på obestämd tid. Stalin, som detaljstyrde processen, skickade Vorosjilov på ankjakt.

På morgonen den 21 augusti publicerade *Pravda* nyheten om det ekonomiska avtalet mellan Nazityskland och Sovjetunionen och kallade det ”ett allvarligt steg i strävan att förbättra inte

bara de ekonomiska utan också de politiska relationerna mellan Sovjetunionen och Tyskland". Stalin skulle i praktiken förse tyskarna med spannmål som skördats av hans förslavade kollektivjordbrukare och olja och strategiska råvaror som delvis utvunnits av hans Gulag-fångar, i utbyte mot rätten att i en av världens modernaste ekonomier köpa maskiner och modeller av moderna vapen. Samma dag kl. 15.00 kunde Schulenburg klockan 15.00 till Molotov överlämna Hitlers telegram till Stalin. Stalin underströk med blåpenna Hitlers formulering om Polen ("En kris kan bryta ut när som helst"), liksom Führerns brådskande vädjan ("Jag skulle bli glad att omedelbart få ert svar"). Stalin lät Molotov kalla tillbaka Schulenburg redan klockan 17.00 Moskvatid för att avslöja att Ribbentrop var välkommen den 23:e. "Folket i våra länder", skrev Stalin i sitt svar till Hitler, "behöver fredliga relationer."

Stalins svar, som förmedlades via den tyska ambassaden, anlände till Berlin den 21 augusti kl. 20.30 lokal tid. På Berghof beställdes champagne. Hitler, som var nykterist, drack inte, men han trummade med båda nävarna i väggen. Strax före midnatt släppte den nazistiska regimen den sensationella nyheten om utrikesministerns kommande Moskvabesök. I Paris övervägde regeringen att pressa polackerna till en "kompromiss" med Hitler för att vinna tid. I London försökte det samlade kabinettet verka nonchalant, men parlamentsledamöterna frågade sig varför den brittiska underrättelsetjänsten uppenbarligen inte hade kunnat förutse en så chockerande händelseutveckling. Burgess informerade Gorskij om ett telegram från ambassadör Henderson, också det den 21 augusti: "Alla åtgärder har vidtagits för att Hermann Göring ska anlända under hemlig täckmantel till London onsdagen den 23 augusti. Detta kommer att bli en historisk händelse och vi väntar bara på bekräftelse på detta från tysk sida."

På Berghof, mycket tidigt på morgonen lördagen den 22 augusti, talade Führern till sina högsta chefer. Han hade kallat dem för att diskutera sina planer för Polen redan innan nyheterna hade kommit från Moskva, med instruktioner om att anlända i civil klädsel för att inte avslöja något. "Det stod klart för mig att en konflikt med Polen måste komma förr eller senare", inledde han, enligt anteckningar gjorda av Wilhelm Canaris, den militära underrättelsetjänstens chef. "Jag hade redan fattat detta beslut under våren, men jag tänkte att jag skulle vända mig mot väst först om några år och först därefter mot öst." Men situationen i Polen hade blivit "outhärdlig". Hans enda farhåga, sade han, var "att någon Schweinhund i sista stund lägger fram medlingsförslag". Han avslutade med att betona att det var nödvändigt att dra fördel av hans förtrollning av det tyska folket, som aldrig kommer att upprepas. "På grund av min politiska begåvning", sade Hitler och lutade sig mot ett jättelikt piano, "är allting i grund och botten beroende av mig, min existens." Han bordlade mötet för lunch. För att dämpa oron för att han skulle utlösa ett nytt världskrig beslöt han att tala till dem en andra gång, ge några operativa detaljer och hävda att England inte hade någon riktig militär. Inte en enda av de högsta generalerna hade några invändningar. Mot slutet av sitt anförande gjorde Hitler ett kort avbrott, kände plötsligt igen Ribbentrop bland de församlade och skickade melodramatiskt sin utrikesminister med en nazisthälsning direkt från Berghof för att flyga till Stalin.

Samma lördag, den 22 augusti, efter det extrainkallade kabinettsmötet, gav sig Henderson iväg för att personligen överlämna Chamberlains senaste telegram till Hitler. Han mottogs på Berghof den 23 augusti kl. 13.00 och förklarade att en tysk-sovjetisk pakt inte skulle ändra Storbritanniens förpliktelser gentemot Polen, men antydde återigen att Storbritannien kunde offra Polen och föreslog återigen att fältmarskalk Göring redan nästa dag i hemlighet skulle flyga till Storbritannien för att träffa Chamberlain på Chequers, premiärministerns lantresidens, för att utarbeta ett anglo-tyskt avtal. Hitler, som alltid var otacksam, skällde ut Henderson och ropade att Londons "blankocheck"-garanti till Polen hade uteslutit förhandlingar. Henderson gick, kallades sedan tillbaka, men Hitler, även om han var lugnare, anklagade

Storbritannien för att vara ”fast beslutet att förstöra och utrota Tyskland”. Führern ansåg uppenbarligen att hans teatraliska uppträdande, i kombination med en pakt med Stalin, skulle få briter och, i deras kölvatten, fransmännen att backa från sina löften till Polen. Efter att Henderson avlägsnat sig en andra gång slog Hitler sig på låret i självbelåtenhet över sin prestation. ”Chamberlain kommer inte att överleva den här diskussionen”, sade han. ”Hans kabinett kommer att falla i kväll.”⁸

Chamberlain hade gjort mer för nazistledaren än någon annan utländsk politiker, och den brittiske premiärministern verkade vara beredd att göra ännu mer för att undvika krig om Polen – men spelet var slut. I den utvidgade diplomatiska trekortsleken, efter alla givar och dubbelspel, hade Stalin, inte Chamberlain, visat upp ”Hitler”-kortet. Samtidigt som Henderson var på väg till Berghof anlände Nikita Chrusjtjov till [Stalins] Kuntsevo-datja, dit han flugit in från Kiev där han var partichef. Få partifunktionärer i Moskva, för att inte tala om ”provinsiella”, hade sådan tillgång till despotens residens. Stalin lät förstå att Ribbentrop skulle flyga till Moskva nästa dag, tittade sedan på sin skyddsling och log. Chrusjtjov antog att Stalins skruvade sinne för humor var i arbete ännu en gång och spelade med och frågade om Ribbentrop tänkte hoppa av. Stalin svarade att han hade fått ett telegram från Hitler.⁹

Skänk från ovan

Den brittiska pressen ringde hem till Ivan Maiskij för att fråga om det var sant att den nazistiske utrikesministern Ribbentrop skulle flyga till Moskva. Den sovjetiske ambassadören, som inte var informerad, gick med sin fru Agnija för att se Oscar Wildes *The Importance of Being Earnest* [sv. *Mister Ernest*]. Görings föreslagna hemliga uppdrag till London ställdes in. Ribbentrop, som flög med Hitlers personliga Condor, gjorde en nattlig mellanlandning i Königsberg (22 augusti) och återupptog sin flygning nästa morgon. Hans följe var stort, nästan fyrtio personer, och krävde två Focke-Wulf Condor-plan. Äkta dramatik väntade vid den tysk-sovjetiska gränsen, vid Velikie Luki. Märkningar på flygplan, såvida de inte flög mycket lågt, var i allmänhet inte urskiljbara. Stalin, alltid hyperkonspiratorisk, hade uppenbarligen inte informerat den sovjetiska gränsvakten om sin diplomatiska konspiration och som ett resultat förstörde han nästan sin utrikespolitiska kupp. Sovjetiskt luftvärn besköt Führerns personliga Condor, med svastika på stjärten och med Ribbentrop ombord. De missade.

Den nazistiske utrikesministern nådde Moskva omkring kl. 13.00 den 23 augusti och landade på Moskvas största civila flygfält (nära Dynamostadion), en plats som hade använts för kröningen av Nikolaj II, då en rusning efter souvenirmuggar hade resulterat i mer än 1.000 döda. Ribbentrop hälsades välkommen av den biträdande utrikeskommisarijen Potjomkin, ett namn som historiskt sett hade varit synonymt med falska fronter och ryskt bedrägeri. Eskorterad av Stalins personliga livvakt, general Vlasik, åkte Ribbentrop i en av Stalins personliga skottsäkra ZIS-limousiner, utrustad med en nazistflagga. Det var hans första resa till Moskva och enligt den tyske militärattachén Köstring var den nazistiske utrikesministern ”nervös och upprörd”. Deras första destination var den nymålade neoklassiska före detta österrikiska legationen, som nu tillhörde Nazityskland, i hjärtat av gamla Moskva. Efter en kort måltid passerade Ribbentrop, åtföljd av Schulenburg och Hilger, Kremls portar, mindre än tre timmar efter landningen. De hälsades välkomna av den outhärlige, fysiskt anskrämlige Poskreby-sjev, klädd i översteuniform, som eskorterade dem upp till Molotovs svit. Till tyskarnas förvåning var även Stalin närvarande.

Schulenburg, som nu hade varit i Moskva i nästan fem år, hade aldrig ens talat med Stalin. Schulenburg hade tidigare tjänstgjort i Teheran och i hans bostad i Moskva på Rena gatan

⁸ Här misstog sig Hitler: Först i maj 1940 ersattes Chamberlain av Churchill som premiärminister.

⁹ *Memoirs of Nikita Khrushchev*, vol. 1, s 223. I *Chrusjtjov minns*, kap 5, [Förspel till kriget](#), säger Chrusjtjov så här ”Varför skulle Ribbentrop vilja träffa oss? Deserterar han till vår sida, eller vad är det fråga om?”

[Чистый Переулоч / Tjistyj Pereulok] ”fanns en överdådig uppvisning av fantastiska Isfahannattor som täckte väggarna, gamla vapen, sköldar med intrikata inläggningar, sablar och svärd”, konstaterade en sovjetisk utrikespolitisk funktionär och tillade att ”persiska miniatyrer hängde överallt, många av dem erotiska, vilket var ganska chockerande på den tiden.” I Molotovs kontor stod Stalins medellängd, tunika i militärstil och säckiga khakibyxor i skarp kontrast till den långa Ribbentrop i sin europeiskt skurna kostym. Några medhjälpare och tolkar var närvarande (varken Stalin eller Molotov förstod tyska). Sjaposjnikov, den äldre sovjetiska stabschefen, var den ende militären som Stalin hade inkluderat i både avledningsmanövern (de sista samtalen med Drax) och det huvudsakliga slagfältet (Ribbentrop). (Sjaposjnikov som skakade i Stalins närvaro, inte för att han hade svårt att behålla fattningen, utan för att han led av Parkinsons sjukdom). Ribbentrop hade med sig ett dokument undertecknat av Hitler som gav honom ”fullmakt” att underteckna ett statsfördrag. Den nazistiske utrikesministerns stora bekymmer – förutom att han drabbats av diarré på grund av dålig sovjetisk hygien – var att han skulle ställas inför en fullbordad anglo-fransk-sovjetisk militär överenskommelse. Ribbentrop oroade sig dessutom för att de listiga bolsjevikerna skulle dra ut på förhandlingarna med honom.

På Berghof, efter att ha avfärdat Henderson, gick Hitler nervöst omkring på terrassen och sökte tecken över de majestätiska Salzburgbergen: himlen sägs ha skiftat från turkos till violett till eldrött. I veckor hade Stalin vetat att en tysk attack mot Polen var nära förestående, från sina underrättelsekällor, sin chargé d'affaires i Berlin, Astachov, och till och med Schulenburg. Hitlers hänsynslöshet gav despoten ett enormt inflytande, och han utnyttjade det. Ribbentrop hade skickat ett formellt förslag om intressesfärer kvällen före den fransk-brittiska militärens ankomst till Moskva, men Stalin ersatte det med sin egen text, som Hitler accepterade. De båda parterna kom överens om att – i händelse av en ospecificerad konflikt i Polen – dra en gemensam demarkationslinje genom landet, rakt genom Warszawa. Tyskland förklarade sig ”ointresserat” av rumänska Bessarabien. I Stalins intressesfär ingick också Finland, Estland och Lettland ner till Duagava (Dvina); Hitler skulle få södra Lettland och Litauen. Men nu begärde Stalin Lettlands isfria hamnar, Liepaja (Libau) och Ventspils (Windau). Samtalen ajournerades så att Ribbentrop kunde skynda sig till ambassaden, där han kl. 20.05 Moskva-tid skickade ett telegram till Hitler via det tyska utrikesministeriet, där han beskrev Sovjets begäran om Libau och Windau som ”den avgörande punkten för slutresultatet”. Svaret kom tillbaka med Hitlers samtycke, och med en sådan snabbhet att det chockade hans ambassadpersonal. Den nazistiske utrikesministern hade till och med bemyndigats att vid behov bevilja ett sovjetiskt intresse i det turkiska sundet, men Stalin hade inte tänkt på att framställa en sådan begäran.

Klockan 22.00 var Ribbentrop tillbaka i Kreml med Hitlers senaste eftergift, om Litauen. I den enda ändring av Stalins utkast som Führern hade kunnat införa, trädde pakten i kraft omedelbart efter undertecknandet, inte ratificeringen. Intressesfärerna fastställdes i ett hemligt protokoll: territoriellt fick tyskarna bara det de var beredda att kämpa för. De båda sidorna diskuterade antikominternpakten, som Ribbentrop förklarade inte var riktad mot Sovjetunionen. Han erbjöd sig att utnyttja Berlins goda minne för att förbättra de sovjetisk-japanska relationerna. Stalin svarade att det fanns gränser för det sovjetiska tålmodet inför Tokyos provokationer, att Sovjet var redo att gå ut i krig om så krävdes och att varje tyskt närmande till Tokyo inte fick framstå som ett sovjetiskt initiativ. Beträffande Italien frågade Stalin om landet kunde ha ambitioner utöver det lilla, glest befolkade Albanien – kanske grekiskt territorium. Ribbentrop svarade att Albanien inte var obetydligt, och att Mussolini var en stark man som inte kunde skrämmas och välkomnade förbättrade tysk-sovjetiska relationer. Under en paus, medan de slutliga texterna skrevs på tyska och ryska, bekräftade Stalin, Molotov och Ribbentrop sin solidaritet genom att förtala britterna.

Stalin nämnde att den brittiske UD-tjänstemannen John Simon i konfidentiella samtal med Tyskland hade diskuterat en uppdelning av Europa i intressesfärer och placerat sovjetiskt territorium i den nazistiska sfären. Ribbentrop blev förvånad: dessa samtal var endast kända av en mycket snäv krets i Berlin. Det var uppenbart att Stalin hade spioner högt upp i det tyska utrikesministeriet, ett problem som måste lösas när man väl var hemma igen. För tillfället utgjorde den gemensamma anglofobin, understödd av en gemensam antiliberalism, liksom en gemensam *Griff nach der Weltmacht* [Strävan efter världsherravälde] (på brittisk bekostnad), en berusande cocktail. Till maken till arvtagerskan till Henkells champagneförnögenhet hade Stalin lyft ett glas sovjetisk champagne och sagt: ”Jag vet hur mycket det tyska folket älskar sin Führer, och det är därför jag har nöjet att skåla för hans hälsa!” Men när en upprymd Ribbentrop försökte infoga ett översvallande avsnitt om den tysk-sovjetiska vänskapen i texten, vägrade Stalin. ”Tycker du inte att vi borde ta lite mer hänsyn till den allmänna opinionen i våra båda länder?” frågade han Ribbentrop. ”Vi har år ut och år in hållt hinkvis med skit över varandras huvuden.”

Underskrifterna sattes dit omkring kl. 02.00 den 24 augusti, bara tretton timmar efter att Ribbentrop hade landat. Han ringde till Hitler från Molotovs kontor och berättade nyheten. ”Överbringa mina gratulationer till herr Stalin, det sovjetiska folkets Führer”, svarade Hitler. Stalin begärde inte telefonluren och Hitler bad inte att få tala direkt med honom. Stalin skålade för Hitler (”För Führerns hälsa”). Molotov skålade för Stalin. ”Stämningen, som redan var trevlig, blev varm och gemytlig”, enligt en tysk tjänsteman som var närvarande. ”Rysslands härskare fyllde själv sina gästers glas, erbjöd dem cigaretter och tände dem till och med.”

Molotov undertecknar pakten (bakom honom generalstabschefen Sjaposjnikov, Ribbentrop och Stalin)

Fotografer hade släppts in för att förevisa ögonblicket för historien. Hitler hade skickat sin personliga fotograf så att Führern skulle kunna studera Stalins omgivning och hans fysionomi, för Hitler var angelägen om att få veta om Stalins örsnibbar var ”inåtväxta och judiska, eller separata och ariska”?

Lenin hade fördömt fördrag med hemliga protokoll och intressesfärer som ”avtal mellan rövare bakom ryggen på folk”. Paktförhandlingarna nämndes inte ens i förbigående i politbyråns protokoll. Grundtexten publicerades i *Pravda* (24 augusti 1939), med imponerande foton av Stalin och Molotov tillsammans med den nazistiske utrikesministern, men naturligtvis utan det hemliga tilläggsprotokollet.¹⁰ Hitler-Stalin-pakten saknade en klausul om ogiltigförklaring i händelse av att någon av signatörerna angrep ett tredje land. Litvinov hade trumpetat ut införandet av en sådan bestämmelse i sovjetiska bilaterala icke-angreppspakter som ett bevis på moralisk överlägsenhet, och dundrade att avsaknaden av en sådan bestämmelse i kapitalistiska icke-angreppspakter ”innebär att en stat som genom en sådan icke-angreppspakt har säkrat sin bakre del eller flank får möjlighet att ostraffat angripa tredje stater”. På den tyska sidan undertecknade de fjorton medlemmarna på ambassaden i Moskva en ed om att aldrig avslöja innehållet i det hemliga protokollet. Hans ”Johnnie” Herwarth, andresekreterare på den tyska ambassaden, avslöjade den 24 augusti 1939 hela innehållet i det hemliga tilläggsprotokoll som undertecknats tidigare samma morgon för den amerikanske ambassadtjänstemannen Charles Bohlen. På den sovjetiska sidan var det bara Stalin, Molotov och Sjaposjnikov, samt den tjugofyraårige tolken Pavlov som kände till det. När Molotov tillfrågades offentligt svarade han att imperialisterna alltid använde hemliga protokoll – en undanflykt som var korrekt men som placerade sovjeterna i tvivelaktigt sällskap ur deras egen synvinkel.

Hitler hade säkrat sin östra flank inför anfallet mot Polen, förekommit en eventuell bred anti-tysk koalition och försäkrat sig mot den förväntade västblockaden. Och så var det rena chockverkan. ”Det kommer att slå ner som en bomb”, sade han till de närvarande på Berghof – för en gångs skull en underdrift.

Omedelbart efter undertecknandet hade Molotov tillsammans med Stalin återvänt till Lilla hörnet mellan kl. 02.15 och 03.35. Därifrån begav sig de två på småtimmarna den 24 augusti ut till den närbelägna datjan. Vorosjilov och de andra kumpanerna hade återvänt dit med sina ankor från militärens exklusiva jaktreservat Zavidovo, 12 mil utanför Moskva. Stalin meddelade att han hade undertecknat pakten med nazisterna, vilket skulle göra det möjligt för Sovjetunionen att avgöra ödet för de baltiska staterna, Bessarabien och Finland och att få en bit av Polen, en strategisk sovjetisk intressesfär och en buffert för att skydda det socialistiska hemlandet. Till skillnad från vad som hade föreslagits med västmakterna innebar pakten dessutom inga skyldigheter för Sovjetunionen att utkämpa ett krig; det var inte en militär allians. Fördraget drev också in en kil mellan Tyskland och Japan: Hitler hade inte bara misslyckats med att slutföra förhandlingarna med Tokyo om att omvandla Antikominternpakten till en antisovjetisk militärallians, utan han hade också brutit mot Antikominternpaktens bestämmelse om att dess undertecknare inte skulle ingå några politiska avtal med Sovjetunionen utan att först rådfråga varandra. Stalin (som Zjukov senare erinrade sig) ”var säker på att han hade snurrat Hitler runt sitt finger”.¹¹

¹⁰ Se: [Avtalstext till den tysk-sovjetiska icke-angreppspakten](#), som innehåller hela avtalstexten, inklusive tilläggsprotokollet.

¹¹ Chrusjtjov kom ihåg att Stalin sade: ”Naturligtvis är det här bara ett spel om vem som kan lura vem. Jag vet precis vad Hitler har för planer. Han tror att han har lurat mig, men i själva verket är det jag som har lurat honom!” [Förspel till kriget](#) (utdrag ur *Chrusjtjov minns*). Stalin förstod mycket väl att ”pakten i viss mån även hjälper Tyskland”, Ivo Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov*, s 115.

En överväldigande militär uppvisning

Vid gränsen mellan Mongoliet och Manchukuo närmade sig upplösningen. Grigorij Sjtern, vid distriktshögkvarteret i Tjita i Sibirien, hade utarbetat en plan för en offensiv som innebar en dubbel omringning, där japanerna skulle omringas samtidigt som de skulle naglas fast frontalt. Zjukov, som skulle genomföra planen på Mongoliets ökenstäpper, i ett utskjutande område som var 72 km brett och 19 km djupt, hade förberett sig minutiöst. Logistiken var mardrömslik i Sovjetunionens vidsträckta, glesbefolkade och fysiskt utmanande asiatiska territorium, som sträckte sig in i Mongoliet, långt från sovjetiska industricentra, men 4.000 lastbilar hade överbryggat avståndet på 640 km från närmaste järnvägsstation för att stödja vad som skulle bli Sovjetunionens första massiva användning av stridsvagnar och flygplan på slagfältet. Japans fullskaliga invasion av Kina hade förändrat den strategiska kalkylen till Sovjetunionens fördel, ett faktum som Kwantungarmén, som inte stred i Kina, ignorerade. Kina absorberade mycket mer av Japans styrka – 28 av de 36 japanska divisionerna på det asiatiska fastlandet – än Spanien hade gjort av Nazitysklands (som hade stöttat ett inhemskt uppror och inte utkämpat ett erövringskrig).¹² Det var en av anledningarna till att överkommandot i Tokyo hade blockerat Kwantungarméns planer på en massiv offensiv och godkänt operationer som endast syftade till att fördriva sovjeterna från Chalchin-Gol, ett faktum som blev känt för den sovjetiska militära underrättelsetjänsten: Hotsumi Ozaki, den vänsterorienterade funktionären i det japanska kabinettet som tillhörde Sorges spionring, hade fått veta att Japans ledare, som var upptagna av Kina, var fast beslutna att inte trappa upp konflikten med Sovjetunionen. Om detta ytterligare uppmuntrade Stalin kan inte fastställas, men despoten och Röda armén hade redan stora planer.

Mongoliska folkrepublikens diktator Chorloogijn Tjojbalsan träffade Zjukov i anslutning till slaget om Chalchin Gol

¹² Samtidigt komplicerades Japans försök att erövra Kina av att många japanska styrkor var upptagna i Manchukuo för att hålla tillbaka Sovjetunionen.

Molntäcket störde flygspaningarna och hindrade japanerna från att räkna de sovjetiska styrkorna. Kwantungarmén tog till observationsballonger, varav den första sköts ned av ett sovjetiskt stridsflygplan med maskingevär några timmar efter att den hade lyft. Zjukov hade hur som helst kamouflerat sin uppbyggnad av en enorm anfallsstyrka. Han och hans team installerade ljudmaskiner för att få japanerna att reagera på spöken, vilket gjorde dem vana vid höga ljud och gjorde det möjligt för sovjeterna att flytta utrustning (som lät precis som det konstgjorda ljudet). Zjukov lät också förflytta vapen och manskap till frontlinjens utgångspunkter endast på natten. Zjukov visste att japanerna avlyssnade telefonlinjer och radiotrafik och lät därför sprida desinformation i lättknäckt kod, om att sovjeterna intog en rent defensiv hållning och förberedde sig för eventuella militära operationer under hösten. Sovjeterna hade detaljerade underrättelser om var alla japanska trupper i Manchukuo befann sig och hur de rörde sig. Det är sant att Zjukov, som visade en misstänksamhet värdig Stalin, ansåg att mycket av de underrättelser han fick var spekulativ. Han organiserade därför sin egen markstridsrekognosering och fotografering från stridsflygplan. När Zjukov slutligen fick veta att japanerna tillät officerare att ta ledigt på söndagar, släppte han lös hela Första armégruppens styrka över Chalchin-Gol söndagen den 20 augusti kl. 05.45. Röda armén uppnådde en avgörande operativ överraskning.

Den japanska underrättelsetjänsten underskattade ständigt och grovt Sovjets kapacitet – inte bara på grund av Zjukovs desinformation utan också på grund av sina egna fördomar och rapporterna från avhopparen Ljusjkov ett år tidigare, vars avslöjanden förstärkte japanernas nedlåtande rasism. De största förbiseendena gällde just det som Ljusjkov hade tonat ned: omfattningen och eldkraften hos de mekaniserade kårerna och långdistansartilleriet. Även om japanerna hade numerär överlägsenhet i gränsområdet – kanske 75 000 soldater mot Zjukovs 57 000 – hade Sovjet en kolossal fördel i fråga om pansar: nästan 600 stridsvagnar, mer än 500 artilleripjäser, 515 stridsflygplan. Sovjetbyggda tunga stridsvagnar rullade ut från monteringsbanden i stort antal och var klart överlägsna de lättare japanska modellerna. Mer prosaiskt använde sovjeterna på ett genialt sätt enkla pianotrådar för att fånga japanska stridsvagnar och få dem att stanna upp tillräckligt länge för att man skulle kunna slå ut dem – den typ av uppfinningsrikedom som används när man inte underskattar sin fiende. Mongoliets öppna gräsmarker och låga sandiga kullar visade sig dessutom vara mycket gynnsamma för mekaniserad krigföring (motsatsen till den läxa som Sovjet hade lärt sig i Spaniens urbaniserade områden), och Zjukov lyckades med bedriften att samordna kombinerad stridsvagns-, motoriserad infanteri-, artilleri- och flygkrigföring. Denna sofistikerade strategi, taktik och skickliga ledning överraskade även japanerna. Inte mindre extraordinärt var de sovjetiska transporterna av tusentals ton ammunition, mat och bränsle på de primitiva vägarna – mer än 1 300 lastbilslaster dagligen från militärdistriktet Transbaikal. De japanska soldaterna, som inte ens hade vatten, började suga upp nattdaggen med sina handdukar och tugga på dem.

Japans kult av ”stridsanda”, dess fragmentariska insatser av styrkor, patetiska markunderstöd, underlägsna vapen och dålig logistik, kombinerat med dess doktrin om att aldrig ge upp, även inför överlägsen eldkraft, ledde till katastrof. Stalin hade alltid haft tur med sina fiender – Trotskij-Zinovjev-Kamenev-Bucharin och nu Kwantungarmén. Han hade också tur med Zjukov, som despoten uppenbarligen aldrig ens hade träffat, men som visade sig vara en självsäker kårchef vars operativa skicklighet avslöjade Japans osofistikerade rörliga krigföring. Förvisso kunde ett misslyckande för Zjukov vid Chalchin-Gol-floden ha inneburit döden i NKVD:s källare, men det gällde å andra sidan alla sovjetiska befälhavare. Han visade sig vara villig att ta på sig stort ansvar och stora risker. Han var beslutsam, osentimental, till och med hänsynslös – som Stalin. På den tredje dagen av den tungt bepannade offensiven, när japanerna lyckades förskansa sig på en strategisk kulle och orsaka enorma sovjetiska

förluster, föreslog Sjtern för Zjukov att han skulle göra halt i några dagar för att samla styrkorna. Zjukov avvisade bryskt idén.

Redan nästa dag, den 24 augusti 1939, när Ribbentrop lämnade Moskva, försökte japanerna en desperat frontalattack mitt på ljusa dagen utan föregående rekognosering, artilleribeskjutning eller uppmjukning från luften. Detta var början på en bokstavlig självmordsvåg. Japanska befälhavare beordrade sina soldater att hellre ta sina egna liv än att bli tillfångatagna. Bara en vecka senare, den 28 augusti, telegraferade Zjukov till Vorosjilov: ”De japansk-manchuriska trupperna som kränkte gränsen till Mongoliska folkrepubliken ... har blivit fullständigt omringade och förintade.”

Japanerna led 18.000 förluster (8.000 dödade, 8.800 sårade, 1.200 sjuka), men Röda armén, som segrade, förlorade ännu fler – 9.703 dödade och 15.952 sårade, nästan 40 procent av sin styrka. Ändå hade hela floden Chalchin-Gol rensats från japaner med industrialiserat brutalt våld, som tillämpades utan hänsyn till kostnaderna. Den trettionioårige Sjtern, som var den högste befälhavaren och medlem av centralkommittén, stod högst upp på listan över nyutnämnda ”Sovjetunionens hjältar”. Den fyrtiotreårige Zjukov erkändes i hans hjälteomnämmande som ”en lysande organisatör, en person med orubblig viljestyrka och gränslöst mod”. Texten kunde ha kompletterats med en brinnande önskan att rentvå sitt namn från de skymfliga fördömandena under terrorn och vinna Stalins gunst.¹³

Chockvågor

Zjukovs krossande av den odugligt ledda Kwantungarmén gav en mängd erövrade japanska operativa dokument och koder, och ett slag mot dess rykte. ”Vi blev ganska chockade över resultatet”, medgav den inflytelserika tidningen *Asahi Shimbun*. Japanerna, som Stalin fick höra från sin ambassadör, liksom från militärspionen Sorge, var också chockade av Hitlers pakt med deras fiende. Den vanärade regeringen i Tokyo föll. Den avgående premiärministern, som hade felinformerat kejsaren, kallade det tysk-sovjetiska avtalet för ”invecklat och förbryllande”.

Men den sovjetiska pakten gav också chockvågor på hemmaplan. Vissa proletärer grät över nyheten om avtalet.¹⁴ Till stor del tack vare inbördeskriget i Spanien hade antifascismen (i global bemärkelse), inte bara antikapitalismen, blivit en grundpelare i den kommunistiska idén, den sovjetiska identiteten och lojaliteten på hemmaplan och globalt. Veteraner från det

¹³ Siffrorna varierar avsevärt mellan olika källor. Detta gäller i synnerhet de japanska förlusterna där sovjetiska källor anger 60 000 döda och skadade (eller ännu fler) + 3000 tillfångatagna. Se t ex (svenska Wikipedia) faktarutan i [Slaget om Chalchin-Gol](#)

¹⁴ Viktor Kravtjenko skriver:

”När allt kom omkring hade man år efter år hamrat i oss ett dödligt hat mot nazismen”, [Jag valde friheten](#), kap. 21. ”Medan Europa befinner sig i kamp”. Kravtjenko var vid denna tidpunkt 34 år gammal och chef för en fabrik i västra Sibirien.

Ett annat vittnesmål ges av tysken Wolfgang Leonhard, medlem i Komsomol och student i en Kominternskola, i sina memoarer [Revolutionens barn](#). Han berättar att nyheten kom som en chock när deras politruk meddelade: ”Vi har slutit en nonaggressionspakt med Tyskland!”

Vi stirrade på honom med gapande mun. Vi hade väntat oss allt annat, bara inte detta. Vi hade naturligtvis följt noga med i pressen men hade varit säkra på att Sovjetunionen snart skulle sluta ett alliansfördrag med England och Frankrike mot de fascistiska angriparna, trots alla svårigheter vid förhandlingarna.

Vår politruk Igor läste med högtidlig ämbetsmannaröst upp ordalydelsen av pakten mellan Sovjetunionen och Hitler-Tyskland för oss. Det var ju inte rätt och slätt en nonaggressionspakt, utan en fullständig kursförändring i Sovjetunionens utrikespolitik! Ömsesidig information om ”gemensamma intressen” med Hitlerregeringen? Inget deltagande i någon maktgruppering, som riktade sig mot Hitler? Detta kunde ju bara innebära ett slutgiltigt uppgivande av alla former av kamp mot den fascistiska aggressionen.

Det var som om åskan hade slagit ner. Vi satt där tysta och förvirrade.” (a.a s 23-24)
Se även avsnitten ”Kriget” och ”Stalin och Hitler” i Leonhards bok [Anmärkingar om Stalin](#).

spanska inbördeskriget undrade varför de hade kämpat och lämnat så många stupade kamrater bakom sig om Sovjetunionen bara skulle gå vidare och underteckna en pakt med nazismen. Ehrenburg, som fortfarande befann sig i Paris som korrespondent för *Izvestija*, hävdade att han hade förlorat aptiten i åtta månader.¹⁵ Tuchtjevskij och andra högt uppsatta sovjetiska militärer och underrättelseagenter hade skjutits för påstådda kopplingar till den tyska militären, medan Boris Jefimovs livfulla karikatyrer hade skildrat Trotskij dansande arm i arm med Hitler. ”Efter att ha slitit sönder partiet och halshuggit armén” som påstådda agenter för Hitler, skrev Trotskij, ”ställer Stalin nu själv öppet upp som kandidat i rollen som ... Hitlers viktigaste agent.”¹⁶

Stalin anordnade inte något centralkommittéplenum för att godkänna pakten eller lät pressen utbasunera de vanliga massbekräftelserna på fabriker och kollektivjordbruk. Komintern fick ta emot ännu ett moraliskt och psykologiskt slag. ”Publiceringen av fotografier av bolsjeviker som log mot nazister och tillkännagivandet att Tyskland och Sovjetunionen hade undertecknat en pakt gjorde oss bestörta”, skrev Jesús Hernández, som hade gått med i det spanska kommunistpartiet 1922, vid femton års ålder, och tillbringat mer än fem år i fängelse för det.¹⁷ En chockad Georgij Dimitrov hade skickat Stalin, Zjdanov och Molotov en sammanfattning av västvärldens kommunistiska reaktioner, där han samlat allt som stödde Moskvas ståndpunkt, men han vädjade om att få träffa Stalin för att få hjälp med de ”exceptionella svårigheter” som det innebar att instruera kommunistpartierna globalt.¹⁸ Stalin tog emot honom i Lilla hörnet den 7 september, i sällskap med Molotov och Zjdanov. ”Det pågår ett krig mellan två grupper av kapitalistiska länder – (fattiga och rika vad gäller kolonier, råvaror och så vidare) – om omfördelning av världen, om världsherravälde!”, jublade despoten. ”Vi ser inget fel med att de kämpar hårt och försvagar varandra. Det vore bra om de rikaste kapitalistiska ländernas ställning (särskilt Englands) skakades om i Tysklands händer.”¹⁹

Vidare förklarade Stalin i Lilla hörnet att ”uppdelningen av kapitalistiska stater i fascistiska och demokratiska är inte längre meningsfull”. En sådan uppdelning hade aldrig haft någon större betydelse för honom, inte ens när han 1935 hade tillåtit Komintern att utlysa en folkfront mot fascismen, som i form av Nazityskland hade blivit objektivt progressiv: ”Utan att förstå eller önska det, omskakrar och undergräver Hitler det kapitalistiska systemet.”²⁰

Den sovjetiska propagandan vände på en femöring. Nästan hälften av alla klart utsagt anti-fascistiska sovjetiska filmer (totalt endast tretton sedan 1928) hade visats mellan slutet av 1938 och början av 1939, och alla dessa skildrade Tyskland som det aggressiva landet – ingen bättre än *Alexander Nevskij*, Eisensteins första färdigställda film på mer än ett decennium. Med filmmusik av Prokofjev och Sovjetunionens folkkonstnär Nikolai Tjerkasov i huvudrollen skildrade det patriotiska eposet den Tyska ordens invasion av Novgorod på 1200-talet, deras erövring av Pskov (tack vare en förrädare) och deras slutliga nederlag mot prins Alexander, som samlar folket i ett avgörande ”slag på isen”, till medryckande musik. *Nevskij* hade premiär den 1 december 1938 och i april 1939 rapporterade chefen för den statliga film-

¹⁵ Ehrenberg berättar om detta i sina memoarer (*Memoirs:1921-1941*, s 471-72).

¹⁶ Trotskij, [Stalins kapitulation](#) (11 mars 1939)

¹⁷ Manuilskij försökte förklara det hela för Hernández i Kominterns villa i Kuntsevo: ”Allt är ordnat. Vi kan inte förlora! ... Om kapitalisterna vill skära halsen av varandra, desto bättre. När tiden är inne, när båda sidor har slitits sönder, kommer vi att bli uppvaktade av båda sidor och kan besluta vad som passar oss bäst. Oroa dig inte, vår armé kommer inte kratsa kastanjerna ur elden åt något kapitalistiskt land.” Jesús Hernández, *En el país de la gran mentira*, s 64 (franska: *La grande trahison*, s 206-7).

¹⁸ Dallin and Firsov, *Dimitrov and Stalin 1934-1943, Letters....*, s 150 (brev till Stalin 27 augusti 1939) och samma s 154-63.

¹⁹ Banac, *Diary of Georgi Dimitrov*, s 115-6 (7 september 1939) och samma s 117 (8 september), samt *Dimitrov and Stalin*, s 154-63

²⁰ *Diary of Georgi Dimitrov*, s 115-6 (7 december 1939)

kommittén att 23 miljoner människor hade sett den. ”Det blev inte så illa, verkar det som”, hade Stalin skrivit på manuset, men efter att pakten undertecknats lät han dra in filmen.

Många kommunister och utländska medresenärer som hade bortförklarat den monstruösa terrorn, ofta i antifascismens namn, bröt nu med saken. ”Alla andra i världen, socialdemokraterna, liberalerna, de konservativa, hade sina åsikter, men vi marxist-leninister hade en vetenskaplig världsbild”, erinrade sig Wolfgang Leonhard, en tysk kommunist som studerade i Moskva under andra hälften av 1930-talet. ”Vi kände till det grundläggande svaret på gåtan om det förflutna, nutiden och framtiden, för alla nationer och alla länder.” Men uppgörelsen med nazisterna befäste Leonhards växande tvivel: ”Den mäktiga arbetarrörelsen i Central-europa låg i ruiner; Hitlers stridsvagnar dominerade Europa; Lenins vapenbröder under den ryska revolutionen hade alla skjutits som spioner; den spanska republiken hade övergivits av de europeiska demokratierna, dess revolutionära rörelse hade fått en knivhugg i ryggen av sovjetiska agenter; och slutligen hade Stalin slutit en pakt med Hitler.”²¹ Även många som ville förbli lojala hade svårt att göra det, ”Det var faktiskt skamligt, och vi kunde inte övervinna denna känsla av skam under lång tid”, sade den tyska kommunisten Ruth von Mayenburg, som i hemlighet reste från Moskva till Nazityskland på livsfarliga uppdrag. ”Man var tvungen att mobilisera sin marxistiska uppfattning om imperialism, om internationell kamp, om allt, för att kunna lura sig själv i denna samvetsfråga.”²²

Här ser vi återigen kärnan i kommunismens extraordinära kraft: dess förankring i trosföreställningar och personliga biografier, som dock också gjorde den ytterst sårbar. För de lojalister som var mindre upptagna av kommunistiska dogmer väckte pakten utan tvekan detaljerade stormaktsfantasier. ”Kanske har vi bevarat sista ordet”, skrev dramatikern Visjnevskij, som ledde författarförbundets militärkommission, i sin dagbok efter att ha läst nyheten om pakten i tidningen. ”I händelse av krig kommer vi att gå in sist. Och – det är fullt möjligt – vi kommer att slå till mot just Tyskland.” Tre dagar senare skrev han: ”1) Vi vinner tid; vi kan observera se ländernas militära förmåga i verkligheten; 2) vi kommer att få erfarenheter av mycket större värde än i Spanien och Kina.” Han fortsatte med att föreslå möjligheten att använda pakten för att krossa Japan för gott och få fördelaktiga förslag från Frankrike och Storbritannien, och drog slutsatsen att ”Man kan inte lita på Tyskland: det har brutit mot många avtal”. Han förutsåg en expansion av sovjetiska intressen i Karpaterna och på Balkan och vid Svarta havet, i Polen, Tjeckoslovakien och Rumänien. ”Det är svårt att gissa hur spelet kommer att sluta”, skrev han i sin dagbok. ”Men en sak är klar: världen kommer att omformas Detta är ett nytt kapitel i partiets och landets historia. Sovjetunionen har påbörjat en aktivistisk global politik.”

Berija gjorde sitt bidrag genom att införa förbud mot att håna Gulagfångarna som ”fascister”. Molotov fördömde vid Sovjetunionens Högsta sovjet den 31 augusti de ”kortsynta människor i vårt land” som ”lät sig ryckas med av förenklad antifascistisk propaganda”. Ändå erkände han offentligt, om än indirekt, förvirringen och bestörtningen. ”Folk frågar med oskyldig min hur Sovjetunionen kunde gå med på att förbättra de politiska relationerna med en fascistisk stat?” medgav han. Ändå kunde han inte låta bli att vara skadeglad. ”Om nu nämnda herrskap har en sådan lust att kriga”, sade Molotov om britterna och fransmännen, ”så må de själva dra ut i krig utan Sovjetunionen (Skratt och hurrarop.) Han tillade: ”Denna överenskommelse skiljer sig fördelaktigt från andra liknande avtal. Ett sådant avtal har Sovjetunionen varken med England, Frankrike eller något annat land”.²³ Högsta sovjeten ”ratificerade” pakten

²¹ Wolfgang Leonhard, *Betrayal: The Hitler-Stalin Pact of 1939*, s 90.

²² Friedrich Uttitz, *Zeugen der Revolution: Mitkämpfer Lenins und Stalins berichten*, s 134.

²³ *Pravda*, 1 sept. 1939. Ett förkortat referat av talet publicerades i *Ny Dag* 2 september: Se ”Molotov: England och Frankrike bröt förhandlingarna” i [Kommunisterna och Andra världskriget 1939-40](#). Ett utförligare referat finns på engelska i [Soviet Peace Policy](#). Se även: Banac, *Diary of Georgi Dimitrov*, s 115–6 (7 sept. 1939).

enhälligt. Den tyske ambassadören Schulenburg hade dock rätt när han rapporterade till Berlin (6 september) att ”den misstro gentemot Tyskland som uttryckts under många år inte kan utrotas så snabbt, trots den effektiva motpropaganda som [på senare tid] bedrivits vid parti- och fabriksmöten”.

Bland ståndaktiga nazister var chocken och avsky inte mindre än hos Komintern. ”En moralisk förlust av respekt i ljuset av vår nu tjuugoåriga kamp”, förtvivlade Alfred Rosenberg, en av Hitlers främsta lärare i antibolsjevism och antisemitism, som gav Ribbentrop skulden för sveket. Hitler försäkrade sin fotograf Hoffmann – som förmedlade bestörtningen bland de trogna nazisterna – att ”mina partimedlemmar känner mig och litar på mig”, men trädgården vid Bruna huset, nazistpartiets rikshögkvarter i München, var fullt av emblem och insignier som kastats bort av de desillusionerade.²⁴ Ernst Köstring, den tyske militärattachén i Moskva, besökte däremot generalstabens avdelning för utrikes relationer för att gratulera Röda armén till paktens. Han hade inte deltagit i förhandlingarna i Kreml, men nu hävdade han att han hade föreslagit en sovjetisk-tysk pakt redan fem år tidigare, och att Ribbentrop – som fick hela äran – hade tvivlat på möjligheten att lyckas ända ”tills han personligen mötte den store kamrat Stalins gestalt”.

Strategiska val

I väst exploderade paktens omskakande kraft. ”Alla ismer”, skämtade snart en talesman för det brittiska utrikesdepartementet, ”är nu ute”. Chamberlain skrev indignerat om ”ryskt förräderi” till sin syster Hilda (27 augusti). Även amiral Drax skulle skylla misslyckandet med sina förhandlingar på sovjetisk illvilja och anklagade Moskva för att ha sökt samtal med Storbritannien och Frankrike enbart för att på så sätt få fram ett bättre avtal med Hitler, en anklagelse som man från brittisk sida ansåg vara välgrundad. Drax hade delvis rätt: Stalin hade i praktiken organiserat en auktion för en inflytandesfär i Östeuropa. I alla händelser kom briterna inte med något erbjudande. Oavsett Stalins preferenser var Hitlers erbjudande inte bara det bättre, utan det enda erbjudandet. Daladier, känd som tjuren från Vaucluse, hade instruerat general Doumenc att ”kom tillbaka med ett avtal – till vilket pris som helst”, men det är oklart om ett djärvt franskt initiativ att bryta med det demokratiska Storbritannien hade kunnat leda till en bindande bilateral militärallians med det odemokratiska Sovjetunionen. I vilket fall som helst förblev fransmännen tätt knutna till briterna, och dessa var orubbliga.

Chamberlain ville förhindra ytterligare nazistisk aggression, men hade i vått och torrt hållit fast vid sin försöningspolitik gentemot Hitler. Det är inte svårt att fördöma den fåfänge, alltför självsäkra och hårdnackade brittiske premiärministern. Men Chamberlains mål att undvika krig och skydda imperiet delades av många. Och även om Stalin hade erbjudit en uppgörelse ingav despoten inte precis förtroende. Till skillnad från många av sina kritiker (då och senare) förstod Chamberlain att Sovjetunionen var ett skrämmande hot och skrev till sin syster och förtrogna: ”Jag misstror [Sovjetunionens] motiv som för mig har föga att göra med våra idéer om frihet.” Premiärministerns värsta mardröm var välgrundad: om Storbritannien bjöd in Sovjetunionen för att hjälpa till att besegra Hitler skulle Stalin dra fördel av det och kommunismen skulle i slutändan ockupera Europas hjärta.

Om Chamberlain hade konfronterat Hitler innan denne erövrade Österrike och Tjeckoslovakien, när Wehrmacht var svagt, skulle premiärministern givetvis ha haft mycket mindre behov av att förlita sig på Röda armén (i stället för att bara hota Tyskland med en gemensam brittisk-sovjetisk opposition), men före dessa väpnade aktioner var det få som förstod vem Hitler egentligen var. Chamberlain bidrog till, men skapade inte det som var ett verkligt

²⁴ Seraphim, *Das politische Tagebuch Rosenbergs*, s 89–90

dilemma: om man skulle samarbeta med Hitlers uttalade önskan att inte behärska hela Europa eller underlätta Stalins misstänkta önskan att angripa Centraleuropa om han blev inbjuden.

Som traditionell konservativ äcklades Chamberlain av nazismen, och beskrev privat Hitler som ”den svartaste djävul han någonsin hade träffat”. Men eftersom premiärministern inte ville alliera sig med Stalin blev resultatet inte bara München-katastrofen, som kraftigt begränsade hans manöverutrymme, utan också den dubbelbottnade garantin till Polen, önsketänkandet att Hitler skulle lugna ner sig när alla tyskar levde under samma tak eller avsättas av tyskar som oroade sig för de samhällsekonomiska kostnaderna för hans äventyrs-politik, eller, om allt detta misslyckades, att Tyskland till och med skulle kunna fungera som ett bålverk mot de farliga kommunisterna.²⁵ Sådana åsikter kan verka illusoriska, men Chamberlain var knappast ensam om att ha dem. George Kennan, den amerikanske utrikestjänstemannen i Moskva, förde fram exakt samma argument om Hitler – att han bara ville ena alla tyskar – och exakt samma kontrast till det förment allvarligare hotet från kommunismen. Men även Kennan hade fel. Hitler var ett minst lika stort hot som Stalin. Fram till 1939 hade Stalin varit den överlägset mest mordiska av de två, och kommunismen hade en klart uttalad global ambition samt partimedlemmar och medlöpare i alla de viktigaste länderna, men Stalin var mer mottaglig för avskräckning än Hitler.

Trots Stalins inhemska skräckvälde och Kominterns skrupelfria, om än ofta ynkliga, intriger utomlands, var Nazityskland (och i Asien Japan) den främsta väpnade, expansionistiska makten som strävade efter herravälde över Europa. Hitlers Versaillesrevisionism var gränslös medan Stalins var begränsad till de möjligheter som andra kunde erbjuda. Chamberlains sista, relaterade misstag, som också var egennyttigt, var hans övertygelse att den halshuggna Röda armén ändå inte riktigt kunde slåss. Naturligtvis kämpade Röda armén och visade sin styrka mot Japan under hela 1939 års förhandlingar med Storbritannien och Frankrike.

Det skulle inte ha varit enkelt att hitta ett sätt att både engagera och hålla Stalin i schack, men det var det strategiska valet bland två avskyvärda alternativ, om inte annat för att Hitlers rabiata revisionism skulle få en enorm styrka om nazistledaren nådde en egen överenskommelse med en försmådd Stalin. Även här hade Chamberlain och en stor del av det brittiska etablissemanget varit självbelåtna. Avhopparen Krivitskij, en av Sovjets högsta underrättelseagenter i Europa, hade 1938 varnat MI5 för Stalins ihärdiga ansträngningar att närma sig Tyskland. Dessutom vidarebefordrade general Karl Bodenschatz, som under en tid var Görings militära adjutant och hans kontaktperson till Hitler, uppgifterna om hemliga samtal mellan nazisterna och Sovjetunionen till London. Utrikesminister Halifax – som inte var någon vän av kommunismen – hade redan den 3 maj 1939 varnat Chamberlain och kabinettet för att Stalin och Hitler kunde sluta ett avtal. Men vid ett kabinettsmöte den 19 juli, enligt protokollet, ”sade premiärministern att han inte kunde förmå sig att tro att en verklig allians mellan Ryssland och Tyskland var möjlig”. Även vid denna tidpunkt fanns det tid för den brittiska regeringen. Hitler inledde inte sitt definitiva närmande till Stalin förrän i slutet av juli/början av augusti, när kriget för att utplåna Polen – den traditionella knutpunkten i de tysk-ryska relationerna – bara var några veckor bort.

Fler överraskningar

Hitlers beslutsfattande framstår endast i efterhand var linjärt. Han var en spelare, men också en vacklande person. Han verkar ha antagit att pakten med Stalin skulle tvinga britten och fransmännen att backa i Polenfrågan, ett påstående som Ribbentrop upprepade, liksom nästan

²⁵ Andra britten gick ännu längre än Chamberlain i sin försvar av Hitler, både vid den tiden och efteråt. A. J. P. Taylor skrev t ex att Hitler ”strävade efter att göra Tyskland till den dominerande makten i Europa och kanske, mer långsiktigt, i världen. Andra makter har eftersträvat liknande mål, och gör det fortfarande ... I internationella frågor var det inget fel på Hitler förutom att han var tysk.” Taylor, *The Origins of the Second World War*, s 293.

alla smickrande tyska rapporter från London och Paris. När Dirksen, den tyske ambassadören i London, ändrade sig slutade hans meddelanden att nå Hitler. Det är oklart om någon förmedlade information till Führern som stred mot vad han ville höra. ”Folket på gatorna”, skrev William Shirer i Berlin i sin dagbok den 24 augusti 1939, ”är fortfarande övertygade om att Hitler kommer att klara det igen utan krig”. Men efter att pakten offentliggjorts bekräftade de brittiska och franska regeringarna offentligt sina åtaganden gentemot Polen i hopp om att dessa förnyade löften skulle tvinga Hitler att backa och därmed kriget avväjas. Faktum är att Hitler nu tvekade.

Hitler – som fortfarande hoppades kunna avväja ett paneuropeiskt krig genom att skrämma eller locka Storbritannien att backa från försvaret av Polen – hade lyssnat på Ribbentrops råd och återigen låtit kalla den brittiske ambassadören Henderson till kanslerkansliet. Under ett möte den 25 augusti, som började kl. 13.00 och varade i ungefär en timme, fördömde Hitler Chamberlains senaste gjorda upprepning i parlamentet av garantin för Polen, men avslöjade också att han fortfarande var beredd att göra ”ett stort omfattande erbjudande” för att garantera det brittiska imperiets fortsatta existens med tyska trupper efter att han hade ”löst” det akuta polska problemet. Hitler kallade detta ”sitt sista erbjudande”. Han föreslog att Henderson omedelbart skulle flyga till London och ställde ett plan till hans förfogande. Führern hade alltid sett med ett avundsjukt öga på det brittiska imperiet och dess makt och var öppen för någon form av uppgörelse, men endast om briterna helt accepterade hans dominans över kontinenten. Henderson insisterade på att varje bilateral överenskommelse skulle kräva att Tysklands meningsskiljaktigheter med Polen löstes genom förhandlingar, en eftergift som Hitler vägrade göra. ”Kanslern”, skulle Henderson rapportera, ”talade med lugn och uppenbar uppriktighet.”²⁶

Henderson skulle flyga till London i Hitlers plan med sitt ”sista erbjudande”, men först nästa dag (26 augusti). Redan klockan 15.02 den 25 augusti, bara några minuter efter att ambassadören lämnat kanslerkansliet, gav Hitler den slutliga ordern att inleda militära åtgärder mot Polen före gryningen nästa morgon. Men bara fyra och en halv timme senare avblåste Hitler invasionen. Panikartade order om att avbryta operationen skickades till stabschefen Halder, som redan befann sig i sin kommandobunker söder om Berlin. Tyska frontsoldater som fick order att avbryta anmärkte att ”Hitler fick kalla fötter”.

Il Duce var den enda ledare som en gång hade stått upp mot Hitler. Mussolini, som i princip inte rådfrågade någon i sin egen regering, hade undertecknat stålpakten med Tyskland, så Italien var tvunget att gå med i kriget. Nu lovade han att stödja ett krig mot Polen, men skrev att Italien inte hade resurser för ett krig mot Frankrike och Storbritannien. Han noterade också att han hade hållits ovetande om överenskommelsen med Stalin. Hitler hade varit säker på att få ett positivt svar från Rom. När den italienske ambassadören anlände till rikskansliet med Mussolinis brev hade det bara gått en dryg timme sedan Führern hade gett order om krig. Italiens invändningar hade ingen betydelse för den tyska stridsplanen, men de tog bort ett påtryckningsmedel för att få Frankrike och Storbritannien att backa och kunde, vilket var minst lika viktigt, skada Hitlers prestige. ”Führern grubblar och funderar”, antecknade Goebbels i sin dagbok. ”Det är ett allvarligt slag för honom.” Mussolinis var inte den enda obehagliga nyheten. Den franske ambassadören Coulondre hade också kallats till kansliet och hade förklarat för Hitler att de tyska rapporterna om polska övergrepp mot etniska tyskar var överdrivna och att Frankrike skulle fullgöra sina åtaganden gentemot Polen. Dessutom hade Ribbentrop rapporterat från London om ett nytt ömsesidigt biståndsavtal som just hade undertecknats mellan Storbritannien och Polen.

²⁶ Nevile Henderson, *Failure of a Mission: Berlin 1937-1939*, s 259.

När Göring som befann sig i kansliet den dagen, frågade om kriget hade avblåsts eller bara skjutits upp, lovade Hitler att fortsätta att bryta loss västmakterna från Polen för att bara utkämpa ett lokalt krig. General Walther von Brauchitsch, Wehrmachts överbefälhavare, bedömde att Hitler verkligen inte visste vad han skulle göra. Kunde Führern verkligen backa inför sin militära inre krets, det tyska folket och världen? Skulle han riskera ett världskrig för polska territorier som han sannolikt kunde få via förhandlingar? Chamberlain fortsatte att vidarebefordra erbjudanden om polskt territorium till Tyskland som polackerna uttryckligen hade avvisat. Ribbentrop antog med rätta att den brittiske premiärministern sökte en utväg ur sitt åtagande. Även om Hitler insisterade på att utkämpa ett krig, skulle det då inte ha varit strategiskt mest förnuftigt att acceptera brittiska erbjudanden om Danzig och den polska korridoren, vilket skulle ha framkallat den polska regeringens avvisande och därmed gett Storbritannien och förmodligen Frankrike en stark förevändning att avsäga sig sina ”garantier” för Polens självständighet och stiga åt sidan?

Det var Tyskland, inte Polen, som hade hamnat i en nästan isolerat läge. Den 26 augusti 1939 förmedlade Mussolini ytterligare ett meddelande till Berlin: han skulle ingripa ”omedelbart” – om Tyskland försåg Italien med 7 miljoner ton bensin, 6 miljoner ton kol och 2 miljoner ton stål, bland andra giriga, omöjliga önskemål. Hitler kunde inte förvänta sig något från sin andra formella antikomintern-allierade, Japan, som fortfarande var fast i kriget med Kina och nu också hade låtit sig dras i en förlorad gränskonflikt med Sovjetunionen. Eftersom varken Italien eller Japan ville eller kunde ge stöd och solidaritet, var det plötsligt bara Stalin och ”judebolsjevikererna” som stod på Führerns sida. En stor strategi, märkligare än fiktion.

Vid undertecknandet av pakten hade Stalin skämtsamt utbringat en skål för ”den nye anti-kominternisten Stalin” (och sedan tydligt blinkat till Molotov). Men vid avskedet hade despoten med största allvar sagt till Ribbentrop: ”Den sovjetiska regeringen tar den nya pakten på största allvar. Den kan ge sitt hedersord på att Sovjetunionen aldrig kommer att förråda sin partner.”²⁷ Detta var den verkliga ”stålpakten”.

Hitler återinförde sina stridsorder. Hans tankegångar förblir oklara. ”I mitt liv”, sade Hitler till Göring den 29 augusti, ”har jag alltid satsat allt”. Samma dag ville ett beslutsamt Polen flytta sina trupper till sina framskjutna positioner och utlysa allmän mobilisering. Belgien och Nederländerna, som låg i nazisternas väg mot Frankrike, hade redan den 23 respektive 28 augusti utlyst allmän mobilisering och ingen hade begärt att de skulle ompröva detta, men britterna och fransmännen uppmanade Warszawa att avvakta med att utlysa en allmän mobilisering för att ge nazisterna en sista chans att backa, med ”förhandlingar” som skulle följa om de genomfördes utan hot. Men Goebbels noterade i sin dagbok att ”Führern anser att England fortfarande intar en kompromisslös hållning. Vi får inte blinka.” Den 31 augusti beordrade Hitler en fördubbling av produktionen av ett nytt långdistansflygplan ”mirakelbombplanet” (Junkers Ju 88) för användning mot Storbritannien och dess imperium.

Samma kväll skapade en i förväg planerad nazistisk provokation en krigsorsak mot Polen: SS-trupper klädda i polska uniformer attackerade en tysk gränspostering och en tysk radiostation, dödade sju personer (sex fångar från koncentrationslägret Sachsenhausen och en pro-polsk tysk som tillhandahållits av Gestapo) och sände en kort stund på polska. Den 1 september, efter ett flygbombardemang före gryningen, gick 62 Wehrmacht-divisioner – nästan 1,5 miljon man – in i Polen, i Hitlers hittills största kast med vad Bismarck hade kallat ”järntärningarna”.

²⁷ Felix Chuev, *Molotov Remembers – Inside Kremlin Politics*, s 12.

Misstro

Führern anlände till *Krolloper*²⁸ kl. 10.00 den 1 september för att tala inför riksdagen (som hade sammankallats först kl. 03.00). Han möttes av stående ovationer. Brittiska och franska diplomatiska noter som överlämnades samma dag i Berlin hotade med krig – om den tyska regeringen inte ”gick med på” att dra tillbaka sina styrkor från Polen och ”uttryckte beredvillighet” att förhandla. När de tillfrågades om dessa noter från den 1 september utgjorde ett ultimatum, svarade britterna och fransmännen uttryckligen nej. Mussolini hade, delvis för att rädda ansiktet, återigen ingripit för att lansera idén om en internationell konferens, vilket Chamberlain redan hade föreslagit Hitler (London kommunicerade med Rom). Medan fransmännen försökte vinna tid för att evakuera Paris och gränsområdena och fundera ut sina kommande drag, försökte de två västmakterna också samordna sina militära mobiliseringar, vilket ledde till ett visst kaos i det brittiska parlamentet. Slutligen, den 3 september, efter att Hitler hade fortsatt att förvirra fredsförslagen samtidigt som han pressade på med sin militära invasion, och underhuset exploderade i revolt mot Chamberlain och Halifax, förklarade först Storbritannien och sedan Frankrike (Daladier) krig mot Tyskland. Hitler sägs ha varit ”chockad”. I själva verket var han medveten om att britterna och fransmännen skulle tvingas förklara krig. Men han kunde inte backa ur vid det här laget. För Tyskland och dess ras-mässiga öde hade han i alla fall dragit slutsatsen att ett krig för att besegra väst var oundvikligt förr eller senare.

Otroligt nog hade den polska regimen misslyckats med att utarbeta en fullfjädrad krigsplan i händelse av en tysk attack, trots att nazisternas erövring av Tjeckoslovakien hade gjort vägen till Warszawa så mycket lättare. Polens beredskapsplanering var inriktad på ett krig mot Sovjetunionen. De flesta av Polens militära försörjningsbaser låg kvar i landets västra regioner, som ansågs vara bakre linjen. I stället för att upprätta en djup försvarslinje som kunde hållas vid Wisła, samlade Polen nu sina styrkor framåt, i Poznan-utbuktningen, där trupperna omringades och förintades. Redan den 3 september hade Wehrmacht-enheter i norr korsat hela korridoren och anslutit sig till tyska Ostpreussen. Samma dag telegraferade Ribbentrop till Schulenburg i Moskva för att försiktigt uppmana Sovjetunionen att ”vid rätt tidpunkt” ockupera sin del av Polen, som överenskommet i pakten, och tillade att ”detta skulle vara en lättnad för oss”. Hans mål var naturligtvis inte att Wehrmacht skulle få hjälp i sina krigsansträngningar, utan att allvarligt förgifta relationerna mellan Sovjetunionen och västmakterna. (Heydrich sade entusiastiskt till sina underordnade: ”Då skulle Storbritannien också tvingas förklara krig mot Ryssland.”) Molotov var förtegen. Polen hade en armé på cirka 39 divisioner och 16 kavalleribrigader, plus reserver, medan Hitler hade mobiliserat 54 divisioner (av totalt cirka 80 vid den tidpunkten). Stalin väntade på att se hur väl den tyska offensiven gick. I slutändan skulle Luftwaffe förlora nästan lika många flygplan som det lilla polska flygvapnet; Luftwaffe skulle också förbruka hela sitt lager av bomber, medan en fjärdedel av Tysklands stridsvagnspark skulle slås ut eller helt förstöras.

Precis som den polska regeringen, väntade också Stalin på att få se vilka konkreta militära åtgärder som Storbritannien och Frankrike skulle vidta. Som det visade sig blev dessa åtgärder minimala (vilket kanske indikerar vad även Sovjetunionen skulle ha fått från västmakterna i en allians mot Tyskland). Britterna införde en blockad av Tyskland men drog sig för att bomba ens Tysklands flygfält, trots ett uttryckligt löfte till Polen att göra så. Planerna på luftangrepp hade i tysthet övergivits av rädsla för att provocera Luftwaffe till vedergällning mot Storbritannien – men polackerna hade inte informerats om detta. På samma sätt hade den franska regeringen i det protokoll som undertecknades med Polen den 19 maj 1939 gått med

²⁸ Ett byggnadskomplex i stadsdelen Tiergarten i Berlin med operahus m m, som 1933-1942 fungerade som säte för tyska riksdagen efter Riksdagshuset hade brunnit ner.

på att inleda militära åtgärder mot Tyskland inom femton dagar efter krigsutbrottet, men sedan, efter samråd med Storbritannien, beslutade Frankrike att inte göra det – också det utan att informera Polen. Frankrikes 110 divisioner stormade inte in i Tyskland, som skyddades av färre än 30 divisioner, varav kanske 12 var stridsberedda. Hela den franska insatsen bestod av en liten attack mot Saarland, trots att Wehrmachts stabschef Halder privat medgav att han inte hade kunnat hindra fransmännen från att ockupera Ruhr, Tysklands industriella hjärta, om de hade agerat snabbt. Eftersom Frankrike i stället hukade inför en förväntad tysk attack fick polackerna kämpa ensamma. I ett demoraliserande åtgärd övergav den polska regeringen Warszawa den 5 september, och gjorde en kaotisk reträtt åt sydost, steg för steg, mot gränsen till Rumänien – med planer på att, om nödvändigt, försöka resa vidare västerut och återvända med hjälp av västvärldens militära styrka.

Stalin visste inte med säkerhet att fransmännen och britten i praktiken hade avskrivit Polen militärt redan innan kriget hade inletts. Han var också mycket försiktig för att inte gå i nazisternas fälla. Den 3 september, samma dag som Ribbentrop hade gett Schulenburg i Moskva i uppdrag att ta reda på de sovjetiska planerna för Polen, mottogs Stalins senaste ambassadör i Berlin, den tidigare chefen för textilinstitutet Alexej Sjkvartsev, högtidligt i kanslerskansliet. När sändebudet överlämnade sina kreditivbrev till Hitler, i närvaro av Göring och Ribbentrop, anmärkte Führern: ”Den tyska nationen är lyckligt lottad som har undertecknat den sovjetisk-tyska icke-angreppspakten. Denna pakt kommer att tjäna de båda nationernas gemensamma sak både på det politiska och det ekonomiska området.” Hitler lovade att upprätthålla alla sina åtaganden, men han vägrade att lämna någon information om hur hans fälttåg i Polen skulle fortskrida. Skulle Wehrmacht verkligen stanna vid den gräns som man kommit överens om i det just undertecknade avtalet? Skulle de ens stanna vid den polska gränsen?

Faktum kvarstod att både den japanska och den tyska armén – två av världens största, och båda gränsade till Sovjetunionen – var i rörelse samtidigt.

Ribbentrops begäran om att Sovjetunionen skulle invadera Polen blev ”brådskande”, men Stalin behövde vara säker på slagfältet och på Tysklands avsikter, för att inte tala om behovet av att offentligt rättfärdiga sovjetiskt deltagande i en ny delning. Den 5 september avvisade Sovjetunionen en begäran från Polen om militära förnödenheter och transitering av krigsmateriel, med hänvisning till en önskan att inte dras in i kriget. Två dagar senare utfärdades direktiv för den första mobiliseringen av Röda armén i de vitryska och ukrainska militärdistrikten, som gränsade till Polen. På eftermiddagen den 9 september lät Stalin Molotov vagt informera Schulenburg om att Röda armén skulle gå in i Polen inom några dagar. Nästa dag inleddes en omfattande sovjetisk mobilisering. Detta ledde till panikartade köp i butikerna, vilket inte var helt oavsiktligt: det lät tyskarna veta att Sovjetunionen var på väg att gå i krig. Den 10 september berättade Molotov för Schulenburg att den snabba tyska framryckningen hade överraskat sovjeterna, men att Röda armén hade mer än 3 miljoner soldater redo. Molotovs första utkast till en sovjetisk deklaration om Röda arméns intåg i Polen, som han delade med Schulenburg, hänvisade till den polska statens förmodade sönderfall och det därav akuta behovet av att hjälpa de ukrainska och vitryska bröderna som ”hotades” av den tyska framryckningen. Kanske var det en oavsiktlig glidning. Schulenburg rapporterade detta lugnt (den slutliga gemensamma kommunikén skulle ta bort den förolämpande antydningen), men han informerade Berlin om att Sovjet befann sig i ett dilemma inför den förestående tyska segern.

Den 11 september skrev Vorosjilov och Sjaposjnikov en order om att invasionen skulle inledas den 14 september. Men detta direktiv trädde aldrig i kraft.

Att Stalin på något sätt skulle ha litat på Hitler var skrattretande, vilket Hitler själv påpekade. Stalin litade inte på någon (förutom kanske Abram Isajevitj Legner, hans judiske skraddare

och en av de mycket få personer som han respektfullt tilltalade med förnamn och familjenamn). Despoten hade gett en av sina adjutanter, Boris Dvinskij, i uppdrag att sammanställa ett läspaket. Stalin färdades inte bland beundrande massor i en öppen bil, som Hitler gjorde, och fattade inte impulsiva beslut. När han inte tog emot personal för möten i Lilla hörnet satt han där ensam och läste. Liksom Hitler kommenterade eller klottrade han på det han läste. En av hans vanligaste marginalanteckningar var ”lärare”. Med Hitler hade han emellertid reducerats till elev, och det var bäst att han lärde sig läxan ordentligt. När Stalin på sommaren 1939 läste igenom den dossier om nazismen som Dvinskij hade sammanställt, granskade han den ryska översättningen av en bok av engelskan Dorothy Woodman, *Hitler Rearms: An Exposure of Germany's War Plans* (London, 1934), som innehöll ett svidande kapitel om den stora omfattningen av nazismens ”ideologiska förberedelser för krig”. Hon skrev om hur Hitler badade ett helt land i nationell hysteri och psykologiskt jubel: han formade den allmänna viljan och överskred individen. Kraften i dessa tekniker måste ha varit välbekant.

Stalin konsulterade också en intern rysk översättning av *Mein Kampf*.²⁹ Den sovjetiska befolkningen kunde inte läsa Hitlers bok, som vid det här laget hade sålts i över 10 miljoner exemplar internationellt. (Den japanska allmänheten kunde läsa den, men översättaren hade censurerat många avsnitt så att de japanska läsarna inte skulle få veta att i Hitlers rashierarki var även östasiaterna undermänniskor.) Stalin uppmanade även sin inre krets att läsa Hitlers text. Om de läste igenom den är okänt, men åtminstone några förstod det existentiella hot som nazismen utgjorde utöver den traditionella tyska imperialismen. ”Jag har glömt hur många sidor jag läste, men var moraliskt oförmögen att ta mig igenom hela texten”, skulle Chrusjtjov senare minnas. ”Jag kunde inte läsa den eftersom den bokstavligen vred upp magen på mig; jag kunde inte se lugnt på ett sådant vansinne; det äcklade mig, jag hade inte tålamod och jag lade ifrån mig den utan att ha läst klart den.”³⁰ Inte heller medlemmarna av generalstaben och utrikeskommissariatet klarade uppenbarligen av att läsa klart texten, och vissa tog inte Hitlers vanvettiga uttalanden på allvar.

Stalin tog en av sina tjocka färgpennor och underströk upphetsade passager i Hitlers traktat om nazisternas *Drang nach Osten* (”strävan mot öst”). Till exempel: ”Och när vi talar om nya länder i Europa kan vi bara tänka på Ryssland och dess gränsområden Det framtida målet för vår utrikespolitik måste vara ... att förvärva det territorium som vi behöver för vår tyska nation.” Stalin underströk vidare avsnitt i den ryska översättningen (1935) av Konrad Heidens exposé *Geschichte des Nationalsozialismus* [Nationalsocialismens historia] (Zürich, 1934). För att ta ett exempel: ”Hitler, som inte kan kontrollera sig själv, vet helt enkelt inte vad han lovar; hans löften kan inte betraktas som löften från en pålitlig partner. Han bryter sina löften så snart det ligger i hans intresse att göra det och fortsätter samtidigt att se sig själv som en ärlig person.”³¹ Heidens poäng var att Hitlers motståndare, såväl som hans (tillfälliga) allierade, underskattade honom på ett farligt sätt. Dvinskij överlämnade också till Stalin den sovjetiska militära underrättelsetjänstens uppskattningar av Nazitysklands styrka: en landarmé på 3,7 miljoner man, nästan hälften mekaniserad, 400 000 flygvapenpersonal, 60 000 marinanställda, mer än 3 000 stridsvagnar, 26 000 kanoner och granatkastare, 4.000 flygplan och 107 örlogsfartyg.³²

Wehrmacht utnyttjade den polska arméns bristande rörlighet och svaga kommunikationer och kontroll och nådde Warszawas utkanter redan under den andra stridsveckan. ”Operationen

²⁹ Enligt vissa uppgifter hade Radek översatt *Mein Kampf* för politbyråns medlemmar redan i början av 1930-talet, innan Hitler kom till makten. Den interna ryska översättningen av *Mein Kampf* skulle publiceras först efter Sovjetunionens fall: Adolf Gitler, *Moja borba* (Moskva: T-Oko, 1992).

³⁰ *Memoirs of Nikita Khrushchev* vol. 1 *Commissar*, s 216

³¹ Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, s 352–3.

³² Dmitri Volkogonov, *ibid.*, s 352.

genomfördes som en teaterföreställning”, minns Chrusjtjov. ”Tyskarna hade i förväg ställt upp filmkameror. Striderna filmades både från land och från havet, och de försökte sprida filmen så mycket som möjligt i alla världens länder.” Hitler ”föreslog att Stalin skulle ta den här filmen och visa den på våra biografer, för att visa vår publik hur tyskarna hanterade Danzig, Polen och hela Europa.” Stalin gick med på att göra det, förutsatt att Hitler lovade att visa en motsvarande sovjetisk film för en masspublik i Tyskland. Hitler vägrade.

”Icke desto mindre”, avslutade Chrusjtjov, ”skickades denna film till oss av tyskarna, och vi tittade på den tillsammans med Stalin. Den hade verkligen en nedslående effekt.”³³ Även om *Pravda* (11 september 1939) kontrasterade Tysklands organisatoriska och tekniska skicklighet med Storbritanniens och Frankrikes ”löjliga musliknande ståhej”, hölls scenerna från Tysklands militära framfart i Polen borta från de sovjetiska nyhetsfilmerna. Stalin fick själv uppleva det på nära håll. Den 15 september korsade ett oidentifierat flygplan sovjetiskt territorium ovanför Olevsk i Ukraina. Det besköts av sovjetiska styrkor och tvingades landa. Enligt *Izvestija* [16 september 1939] visade det sig vara ett tyskt bombplan.

Vem vill ha krig?

Den 15 september, efter intensivt internt gräl och förhållningar i Tokyo, gick japanerna med på ett eldupphör i gränskriget. Avtalet undertecknades av ambassadören och Molotov och trädde i kraft kl. 02.00 den 16 september. Därefter skulle det tillsättas en gränsdragningskommission. Japans militära nederlag vid byn Nomonhan hade förvärrat landets svåra ansiktsförlust på grund av dess tyska allierades icke-angreppspakt med Sovjetunionen. Den 17 september kl. 02.00, exakt tjugofyra timmar efter att vapenvilan trätt i kraft, gav Stalin den tyska ambassadpersonalen fyra timmars förvarning om Röda arméns framryckning i Polen. ”För att undvika incidenter bad Stalin oss att se till att tyska plan från och med idag inte flyger öster om Bialystok-Brest-Litovsk-Lemberg [Lvov]-linjen”, rapporterade Schulenburg till Berlin. ”Sovjetiska plan skulle idag börja bomba distriktet öster om Lemberg. Jag lovade att göra mitt bästa för att informera det tyska flygvapnet, men bad med tanke på den korta tid som återstod att sovjetiska plan inte skulle närma sig den ovannämnda linjen alltför mycket idag.” Stalin avböjde, men tillät Schulenburg att redigera texten i det sovjetiska uttalandet om Polen för att ta hänsyn till tyska känslor.

Det utfärdades ingen sovjetisk krigsförklaring. Potjomkin kallade upp den polske ambassadören Grzybowski kl. 03.15 och läste upp en not i Molotovs namn, som ensidigt upphävde den sovjetisk-polska icke-angreppspakten³⁴. Sändebudet vägrade att ta emot dokumentet. Polens överkommando hade redan i juni förutspått att Röda armén skulle angripa Polen ”först i krigets slutskede, när den ofördelaktiga utvecklingen hade vänt sig mot oss och den ryska regeringen hade dragit slutsatsen att polackerna hade förlorat fälttåget”. I radion tillkännagav Molotov en sovjetisk militär aktion som påstods vara nödvändig på grund av den polska statens försvinnande och det kaos som detta skulle leda till. ”Den sovjetiska regeringen ser det som sin heliga plikt att erbjuda hjälp till sina ukrainska och vitryska bröder i Polen”, sade han. I själva verket fortsatte den polska regeringen att fungera efter att ha flyttat till Kutu i sydost, på den polska sidan av gränsen mot Rumänien. Även om Polens överkommando i praktiken hade förlorat kontakten med sina arméer, behöll dessa cirka 50 procent av sin truppstyrka och kämpade fortfarande mot Wehrmacht i centrala och sydöstra Polen.

Den sovjetiska regimen var så extremt sluten att Nikolaj Kuznetsov, marinens kommissarie, inte hade informerats i förväg om den sovjetiska invasionen av Polen. Han gick till Molotov för att klaga och menade att om han inte var betrodd borde han inte inneha en så hög post.

³³ *Memoirs of Nikita Khrushchev* Vol 1, s. 274

³⁴ Denna hade slutits 25 juli 1932.

”Som svar rekommenderade [Molotov] att jag skulle läsa TASS sammanfattningar av utrikesnyheter, som han beordrade skulle skickas till mig från och med den dagen”, minns Kuznetsov. ”Men är det verkligen på det sättet – att marinkommissarien ska få information om viktiga militära och (särskilt viktiga) politiska händelser som påverkar honom, från utländska källor?!”

Tyska generaler hade under tiden passerat den i hemlighet överenskomna tysk-sovjetiska demarkationslinjen (som gick längs floderna Pisa, Narew, Wisla [Vistula] och San). Schulenburg hade redan den 4 september varnat Molotov för att Wehrmacht, i sin hetsjakt på polska styrkor, kunde bli tvungen att *tillfälligt* gå över till den sovjetiska delen av Polen. Dagen därpå hade Molotov svarat på ett försonligt sätt: ”Vi förstår att när operationerna fortskrider kan en av parterna eller båda parterna tillfälligt tvingas korsa demarkationslinjen mellan de två parternas intressesfärer; men sådana fall får inte hindra ett strikt genomförande av den antagna planen.” Det var dock fortfarande osäkert om de tyska generalerna kände till paktens hemliga protokoll om den exakta territoriella uppdelningen. Stalin hade ingen garanti för att intrånget skulle vara tillfälligt eller att hela pakten inte hade varit en list. När hade nazisterna hållit sitt ord – om Münchenavtalet? I Lilla hörnet, på småtimmarna den 17 september, hade General Köstring tillsammans med Schulenburg begärt en fördröjning av Röda arméns offensiv så att tyskarna skulle få tid att flytta på sig. Stalin hade avböjt. När omkring 600 000 soldater från Röda armén strömmade in i östra Polen mötte de få polska trupper, men några tyska enheter utsattes för sovjetisk eldgivning. Hitler själv befann sig i Polen. Den 3 september hade han gett sig av i sitt pansartåg *Amerika*, följt av beväpnade järnvägsvagnar, och färdats genom fronten i Pommern och Övre Schlesien [Oberschlesien] på väg mot Danzig, som han skulle nå den 19 september. Han inkvarterades, tillsammans med Himmler, Ribbentrop och ett stort följe, på Kasino Hotel i Sopot (Zoppot på tyska), en Östersjöort intill Danzig.

Den 18 september rapporterade Schulenburg att Stalin hade sagt till honom ”att det på den sovjetiska sidan fanns vissa tvivel om huruvida det tyska överkommandot vid lämplig tidpunkt skulle stå fast vid Moskvaavtalet och dra sig tillbaka till den överenskomna linjen”. Som svar på försäkringarna sade han att Stalin ”svarade att han inte hade några som helst tvivel om den tyska regeringens goda tro. Hans oro grundade sig på det välkända faktum att alla militärer ogärna ger upp ockuperade territorier.” Tidigare samma dag i Berlin, när general Wilhelm Keitel och hans operationschef, generalmajor Alfred Jodl, var bortresta på östfronten, hade Walter Warlimont, chef för operationsstaben, visat den ställföreträdande sovjetiska militärattachén en karta som visade att Lwow/Lviv/Lvov-regionen och dess värdefulla oljefält vid Drohobycz [Drohobytj], samt en direkt tåglinje söderut från polska Kolomyja ner till Rumänien, låg inom den tyska sfären. Men på den karta som Ribbentrop hade undertecknat med Molotov i Stalins närvaro låg dessa territorier på den sovjetiska sidan. Warlimont hade antingen ingen kännedom om det hemliga protokollet, låtsades medvetet inte veta, eller så angav han bara var de tyska styrkorna befann sig i det ögonblicket. Molotov kallade på kvällen den 19 september till sig Schulenburg och förklarade att ”såväl den sovjetiska regeringen som Stalin personligen är förvånade över detta uppenbara brott mot Moskvaavtalet”. Schulenburg kallade det ett missförstånd.

Men den 19-20 september 1939, när Röda arméns trupper närmade sig Lwow/Lemberg/Lvov – inte långt från den plats där tyskarna 1918 hade påtvingat Sovjetryssland Brest-Litovsk-diktatet – möttes de av tyskt artilleri. Både Röda armén och Wehrmacht drabbades av förluster. Hade tyskarna misstagit de annalkande sovjeterna för polacker, som vissa hävdar? Eller var attackerna avsiktliga? Det kommer vi aldrig att få veta. Men hastigheten och djupet i den sovjetiska militära framryckningen i östra Polen hade överraskat de nedlåtande tyska befälhavarna.

Hitler, som den 19 september befann sig i det ”befriade” Danzig, njöt av jublet. ”Det var en stat byggd på våld och styrd av polisens och militärens batonger”, sade Führern om Polen, utan tillstymmelse till ironi. Gatorna i den övervägande etniskt tyska staden – liksom i Wien året innan – var prydda med hakkors, blommor och beundrare. Exakt när och under vilka omständigheter Führern fick kännedom om de väpnade sammanstötningarna i närheten av Lvov är oklart. Ribbentrop instruerade Köstring per telefon att försöka få den accepterade demarkationslinjen ändrad så att Tyskland kunde behålla detta område, Borislaw-Drohobycz, och dess oljefält. Den 20 september ringde Köstring flera gånger det sovjetiska försvarskommisariatet. ”Öster om Lvov har sovjetiska stridsvagnar stött på tyska trupper”, uppgav han per telefon. ”Det råder oenighet om vem som ska ta Lvov. Våra trupper kan inte dra sig tillbaka förrän vi har förintat de polska styrkorna.” Köstring föreslog, på order från Berlin, att tyskarna och sovjeterna tillsammans skulle storma Lvov, varefter tyskarna kunde överlämna staden. Sovjeterna vägrade. Schulenburg förmedlade också Ribbentrops begäran om att få behålla de beslagtagna oljefälten till Molotov, som avvisade den – liksom Schulenburgs reservposition om en tillfällig tysk militär ockupation i väntan på en slutgiltig politisk bedömning.

Någon måste ge efter. Den 20 september fick Köstring en order direkt från Hitler om att förhandla fram ett omedelbart tyskt tillbakadragande från Lvov, som skulle överlämnas till sovjeterna. Vorosjilov tog emot Köstring och frågade vad som hade orsakat de militära sammandrabbningarna. Den tyske attachén svarade att det bara hade varit en liten lokal incident. Han skämtade om att Warlimont, som hade visat sovjeterna kartan i Berlin, var oljeman och kanske hade lockats av oljefälten. Köstring tog fram sin egen karta, som i svart visade den tyska framryckningslinjen och i blått den överenskomna territoriella uppdelningen, och han lovade återigen att den tyska armén skulle dra sig tillbaka. Men även när Wehrmacht övergav de framskjutna positionerna i östra Polen fortsatte man att beskjuta Röda armén.

Den 22 september flög Hitler från Sopot till Warszawas utkanter för att se den förödelse han hade orsakat. Från och med den dagen, efter att dess försvarare kapitulerat, var Lvov i sovjetiska händer, och nästa dag hade Röda armén etablerat full operativ kontroll över polskt territorium upp till floderna Narew, Wisla och San, en femdagars framfart som delvis underlättades av det faktum att det polska kommandot hade utfärdat order om att inte angripa sovjetiska styrkor i onödan och istället förbereda sig för evakuering till Ungern eller Rumänien. På eftermiddagen den 23 september hölls en ceremoniell gemensam militärparad i Brest-Litovsk för att markera det tyska överlämnandet av staden till Sovjetunionen samma morgon. Evenemanget leddes från en improviserad låg plattform av stridsvagnsbefälhavarna Heinz Guderian, som hade fötts bara 48 mil bort i Chelmno (Kulm), och Semjon Krivosjejn. De två skakade hand. Men Luftwaffe flög aggressivt lågt och de två sidorna bråkade om stadens krigsbyte. Guderian konstaterade privat att det var ”ofördelaktigt” att ge upp Brest. Tysklands befälhavare hade lidit många förluster för att erövra dessa galiciska territorier – de behövde oljan – och de var fortfarande djupt missnöjda med tillbakadragandet. (Stalin lyckades också behålla sädesfälten i Volynien). Halder, mannen som hade planerat det polska fälttåget, skrev i sin dagbok: ”En skamlig dag för det tyska politiska ledarskapet!”

Hitler hade, kanske för första gången, hållit sitt ord i ett internationellt avtal. Men Stalin fick intrycket – vilket skulle visa sig ödesdigert – att tyska ”militarister” ville ha krig mot Sovjet, och att *Hitler* var den som höll tillbaka dem.

Stalins Sudetenland

Stalin hade lyckats utplåna följderna det sovjetiska nederlaget i det polsk-sovjetiska kriget 1920 och återta det ryska imperiets landområdena till priset av endast 700 döda. (Inte för att han brydde sig om de sovjetiska förlusterna.) Tyskarna i Polen hade däremot förlorat mellan

11 000 och 13 000 döda. Minst 70 000 polacker dödades och nästan 700 000 tillfångatogs av angrifarna på båda sidor. Hitler lekte med tanken på att lämna kvar en slags självständig rest av Polen, men den polska staten försvann i praktiken återigen och delades upp mellan Tyskland och Sovjetunionen, samt Litauen och Slovakien. Medlemmar av den polska regeringen flydde till Rumänien i hopp om att kunna fortsätta till Frankrike och bilda en exilregering för att fortsätta kampen, men de sattes i husarrest. Den polske överbefälhavarens försök att evakuera överlevande trupper via Rumänien eller Ungern för att bilda en ny polsk armé i Frankrike hindrades av NKVD, som stängde gränsen längs floden Zbrutj. Många av den polska arméns 190 000 soldater som nu tagits till fånga av Sovjetunionen, internerades i Gulag-läger med avsikt att utnyttja dem som slavarbetare. Tusentals polska officerare placerades i särskilda läger.

Polens enorma judiska befolkning på nästan 3,5 miljoner hade upplevt svåra tider under den polska regeringen. Mellan 1935 och 1937 hade 79 polska judar dödat, och betydande incidenter av antijudiskt våld hade registrerats i 97 städer. Kvoter som infördes 1937 hade halverat antalet judiska universitetsstudenter. Judar kunde faktiskt diskrimineras inom ramen för polsk lag, bland annat genom uteslutning från auktoriserade yrkesföreningar. Enbart under 1937 hölls 7 000 rättegångar mot judar som anklagades för att ha "förolämpat den polska nationen". När regeringen upphävde giltigheten för pass för medborgare som hade bott utomlands i fem år eller mer i sträck, i ett försök att förhindra en massinvandring av judar från Österrike (som hade upphört att vara en fristad), ledde detta till att 17 000 polska judar utvisades från Nazityskland i oktober 1938. Den polska regimen vägrade att låta dem återvända till Polen; många fastnade i ett ingenmansland, utan tak över huvudet eller mat. Flera tusen som lyckades ta sig över gränsen vid Zbąszyń hamnade i ett hastigt upprättat läger – och en del av dem bad om att få återvända till Nazityskland. Den katolska kyrkans överhuvud i Polen, kardinal August Hlond, hade anklagat judarna för att "sprida ateism och revolutionär bolsjevism ... [och] bidra till den polska moralens förfall." Den 21 december 1938 hade ledaren för det politiskt mäktiga Nationella enhetslägret upprepat den ofta framförda åsikten att judarna hindrade den polska nationens utveckling och uppmanat regeringen att vidta kraftfulla åtgärder för att minska antalet judar. Vissa polska militära ledare kallade det en nationell säkerhetsfråga att judarna försvann. Men allt detta visade sig vara ett förspel: med den nazistiska ockupationen började SS Einsatzgruppen (insatsgrupper), liksom den militariserade vanliga polisen – båda under Heinrich Himmlers befäl – att genomsöka landet för att mörda polska judar och bränna eller spränga synagogor.

SS riktade också in sig på icke-judiska polacker. Nazisternas terror mot "rasfienden" i dessa erövrade länder överträffade vida det som hade drabbat Tyskland självt sedan 1933 och stärkte SS ytterligare. Grymheterna skulle fortsätta långt efter att de huvudsakliga striderna var över. Mer än en miljon polacker skulle tvingas arbeta som slavar i Tyskland. Den nazistiska propagandan framställdes kriget som något som hade påtvingats Tyskland, en nödvändighet för den tyska rasens överlevnad – en förvrängning av sanningen som en majoritet av tyskarna tycks ha accepterat, kryddad som den var med lömska fabler om polska grymheter och tyska offer.

De sovjetiska terrormetoderna var annorlunda och ledde till självförstörelse av befintliga sociala band genom att uppmuntra anonyma angivelser från förorättade individer mot sina grannar, en historia som kommer att granskas mer ingående nedan. Under tiden fann ockupanterna ett överflöd. "Långa tåg med sovjetiska funktionärer och deras familjer, mestadels från Kiev och Charkov, började rulla in på stationen", anmärkte en observatör i det som hade varit Polens territorium. "Gatorna fylldes av folkmassor som var slarvigt klädda och smutsiga människor som frenetiskt tittade på redan blygsamma skyltfönstren. De köpte nästan allt som fanns tillgängligt, särskilt klockor – den mest eftertraktade varan." Vissa sovjetiska funktio-

närer återvände till Kiev med utländska bilar, vilket ledde till frivilligarbete i det forna Polen. Men Röda armén anlände till dessa regioner i trasiga uniformer och letade efter mat av uppenbar hunger och rullade cigaretter med papper som de plockat upp från gatan. När polackerna hånade soldaterna för att de jagade efter konsumtionsvaror trots att det enligt den sovjetiska propagandan rådde överflöd i Sovjetunionen, svarade de värnpliktiga i Röda armén att medan polackerna hade silkesstrumpor och parfym, hade sovjeterna stridsvagnar, kanoner och stridsflygplan. ”Uppriktigt sagt”, erkände en polack, ”var det en smart poäng som ofta avbröt diskussionen.”

Den sovjetiske skämttecknaren Boris Jefimov ritade en karta över Europa med röda pilar som visade Sovjets territoriella framryckning västerut, med en rasande och rädd Neville Chamberlain som lyfte upp sitt randiga byxben för stampande med foten uttrycka sin maktlöshet. Men den sovjetiska regimen hade länge utbasunerat sin ”fredspolitik”, en ideologisk pelare, och den 18 september 1939, dagen efter att trupperna hade brutit in i Polen, hade *Izvestija* upprepat att Sovjetunionen skulle upprätthålla ”en neutralitetspolitik” i det europeiska kriget. Två dagar senare begärde briter och fransmän, i stället för att förklara krig mot Sovjetunionen för invasionen av Polen, som de hade gjort mot Tyskland, en ”förklaring” av de sovjetiska åtgärderna. Sovjetunionen protesterade offentligt, liksom de hade gjort privat, att den polska staten hade ”upphört att existera” och att ”vakuumet” hotade Sovjetunionen, vilket rättfärdigade att Röda armén skickades in. Samtidigt framställde Sovjetunionen sin militära insats som en klass- och nationell räddningsoperation. Den polska staten hade i själva verket inte bara misshandlat sina judar utan också sina stora ukrainska och vitryska minoriteter. Molotov medgav privat för tyskarna att den sovjetiska regimen hittills inte hade brytt sig särskilt mycket om de ukrainare och vitryssar som bodde i Polen. Men nu framställde den sovjetiska propagandan invasionen och landrofferiet som en ukrainsk-vitrysk ”befrielse”.

Censuren hindrade offentligt omnämnande av det faktum att kanske 40 procent av befolkningen i de områden som erövrats av Sovjetunionen var etniska polacker, eller att hundratusentals etniska polacker fördrevs, deporterades eller tvingades till tvångsarbete; att minst 30.000 etniska ukrainare sökte skydd i den tyskockuperade zonen; att vissa invaderande soldater från Röda armén hade deserterat genom att bege sig till den tyska zonen; och att till och med en del judar, som mestadels tenderade att fly mot den sovjetiska zonen, föredrog att återvända till sina hem under nazistisk ockupation framför ett liv under sovjetiskt styre. Vad den sovjetiska befolkningen skulle ha tyckt om sådan information kommer aldrig att bli känt. Vad vi kan säga är att många vanliga sovjetiska invånare såg rättvisa i kampen mot polskt ”klass- och nationellt förtryck”, liksom i en omgjord gräns som återförenade ”blodsbröderna” ukrainare och vitryssar, som ett avståndstagande från Pilsudskis ”imperialistiska” Riga-fred (1921).³⁵ Den vitryska socialistiska sovjetrepubliken fördubblades i storlek för andra gången (den första gången var 1924-26, då den tilldelades territorier som avskilts från den ryska republiken). Ukrainska drömmar om återförening uppfylldes. ”Alla godkänner erövringen av (västra) Ukraina och Vitryssland”, skrev regimkritikern och geokemisten Vernadskij i sin dagbok hösten 1939. ”Stalin-Molotovs politik är realistisk och, enligt min mening, en korrekt rysk statspolitik.”

Trotskij ansåg att Stalins invasion var progressiv, trots sovjetledarens egna förmodade kontraproduktiva böjelser. Det ”är troligt att moskvaregeringen i de territorier som står på Sovjetunionens upptagningslista kommer att genomföra en expropriation av de stora jordägarna och förstatligande av produktionsmedlen”, förklarade han. ”Denna variant är troligast inte därför att byråkratin förblir det socialistiska programmet troget, utan därför att den varken önskar eller kan dela makten, och de privilegier det senare innefattar, med de gamla härskande

³⁵ Detta fredsavtal ingicks 18 mars 1921 och satte punkt för Polsk-sovjetiska kriget 1919-21.

klasserna i de ockuperade territorierna.” Trotskij förde Napoleon på tal: ”Den första bonaparten hejdade revolutionen genom en militärdiktatur. Men när de franska trupperna invaderade Polen, undertecknade Napoleon ett dekret: ’Slaveriet är upphävt’. Denna åtgärd föranleddes inte av Napoleons sympati för bönderna, eller av demokratiska principer, utan snarare av det faktum att Bonapartes diktatur inte grundade sig på feodala utan på borgerliga egenomsförhållanden. Emedan Stalins bonapartiska diktatur inte grundar sig på privat- utan statsegendom, borde Röda Arméns invasion av Polen enligt sakens natur medföra ett upphävande av kapitalistisk privategendom för att därmed bringa de ockuperade territoriernas regim i överensstämmelse med regimen i Sovjetunionen.”³⁶

Sovjetunionens oärlighet och illvilja var episk. Scenerna till filmen *Första kavalleriarmén*, baserad på Visjnevskijs pjäs om det polsk-sovjetiska kriget 1920, spelades in på plats just när Röda armén hade ryckt in över gränsen till Polen den 17 september. Filmen framställde polackerna, inte ukrainarna, som förövare av inbördeskrigstidens pogromer mot judar. Den 21 september hade filmen *Eldens år* [Огненные годы], regisserad av Vladimir Korszj-Sablin, som också skildrade det polsk-sovjetiska kriget 1920, premiär och fick stor uppmärksamhet (”inte för sina konstnärliga meriter, utan för sin politiska betydelse”, som en kritiker sa). Den sovjetisk-vitryska filmen *11 juli* av Jurij Taritj, som skulle ha premiär den 20 oktober, tog på liknande sätt upp händelserna under kriget 1919-20 och visade berusade polska soldater som tvingar vitryska flickor att dansa och underhålla dem i askan av deras ockuperade by, tills sovjetiska partisaner slog tillbaka och förenade sig med Röda armén för att återta Minsk den 11 juli 1920. Polska krigsfångar i sovjetiska läger fick se *11 juli*, vilket strödde salt i deras sår.

Filmen *Eldens år*

Östra Polen utgjorde på sätt och vis Stalins Sudetenland, en analogi som också fick genklang i vissa kretsar i London och Paris: de nya gränserna motsvarade trots allt den linje som en gång föreslagits av den brittiske Lord Curzon. Ur despotens synvinkel hade Polen under flera år vägrat att gå med på bilateralt säkerhetssamarbete. Och om han, när Wehrmacht väl var på väg, inte hade annekterat de östra polska regionerna, så skulle Hitler ha erövrat hela Polen. Det skulle ha gjort det möjligt att skapa en ukrainsk marionettstat i östra Polen, som i sin tur

³⁶ Trotskij: [Sovjetunionen i krig](#)

kunde ha använts som påtryckningsmedel för att få Moskva gå med på att avträda Sovjet-ukraina till en ”förening”. Detta var naturligtvis det argument som Polen hade använt när det deltog i Hitlers styckning av Tjeckoslovakien (för att förhindra Tyskland dominerade hela territoriet). Nu, i stället för att tyska trupper valsade rakt fram till Minsk, som låg betydligt närmare Moskva, hade Stalin, som han själv konstaterade, lyckats ”utvidga det socialistiska systemet till nya territorier och befolkningar.”³⁷ Annekteringen gav också en oväntad vinst i form av beslagtagna polska underrättelsearkiv – rena nöjesläsningen för despoten, som kunde gå igenom vad polackerna hade skrivit om honom och hans regim. I de konfiskerade polska arkiven hävdade NKVD att man hade upptäckt 186 hemliga agenter – verkliga sådana – som hade utfört eller utförde uppdrag mot Sovjetunionen, och man började neutralisera dem.

Politisk ekonomi

Under alla dessa utrikespolitiska utspel förblev Stalin i ständig privat konversation med Lenin, läste om sin lärares texter, satte in pappersremсор för att markera var han var och skrev kommentarer i marginalen. I sin kopia av 1939 års nyutgåva av *Materialism och empirio-kriticism* (1909)³⁸, ett filosofiskt verk som hade angripit den icke-leninistiske bolsjeviken Alexander Malinovskij, känd som Bogdanov, skrev Stalin till exempel: ”1) Svaghet, 2) Lättja, 3) Dumhet. Detta är de enda saker som kan kallas laster. Allt annat, i avsaknad av det ovan-nämnda, är utan tvekan dygd.” Men Stalin hade oerhört svårt att få till stånd en marxist-leninistisk lärobok i politisk ekonomi: arbetets värdeteori, pengarnas rätta roll och betydelse, löneskillnader, handel, priser. År 1939 fick han den andra versionen av texten (av sex mellan 1938 och 1941), som han utförligt kommenterade. Enligt hans bedömning ersatte inte utkastet den gamla handbok som han fortsatte att konsultera, *En kurs i politisk ekonomi* (1910), senast utgiven 1925 och skriven av Bogdanov (1873-1928). Det upplevda behovet av en uppdaterad avhandling om marxistisk politisk ekonomi baserad på de nu tjugotvååriga sovjetiska erfarenheterna visade återigen Stalins grundläggande engagemang för ideologi och för att uttrycka fenomenen i teoretiska termer.

Verklighetens politiska ekonomi satte också press på Lilla hörnet. De ekonomiska förberedelserna inför kriget krävde all tillgänglig arbetskraft, oavsett hur låg dess relativa produktivitet var. Redan den 10 juni 1939 hade Stalin stoppat de flesta förtida frigivningarna från Gulag. Fångar kunde fortfarande frigivas i förtid genom särskilda nämnder, men endast efter individuell prövning. Slavarbetare fick inte längre automatiskt strafflindring för att de uppfyllde arbetskvoterna. Gulag hade cirka 3 miljoner fångar, men det krävdes förmodligen mer än två lägerfångar för att utföra en vanlig arbetares arbete, vilket innebar att tvångsarbetarna endast stod för 2 procent av det arbete som utfördes i den sovjetiska ekonomin. Men i juli 1939 inkallades cirka 160 000 uzbekiska och tadjikiska ”frivilliga” från kollektivjordbruk, övervakade av NKVD-vakter, för att bygga den nästan 32 mil långa Stora Ferganakanalen, som skulle leda vatten från floden Syr Darja för att bevattna bomullsfält. Den förklarades färdig efter bara 45 dagars byggande, utan mekanisering – ännu en propagandabedrift. Kanalen skulle senare ödelägga Aralsjön i inlandet.³⁹

Gulagarbetet var Berijas ansvar. Sedan han förflyttats till Moskva hade han träffat Stalin i Lilla hörnet minst två gånger i veckan och under vissa perioder till och med dagligen. Våren 1939 varade Berijas audienser två timmar eller mer. Han förstod mycket väl Molotovs plats i

³⁷ Stalin sade till Georgi Dimitrov: ”Nu är [Polen] en fascistisk stat som förtrycker ukrainare, vitryssar och så vidare. Att utplåna den staten under rådande omständigheter skulle innebära en borgerlig fascistisk stat mindre att bekämpa!” Banac, *Diary of Georgi Dimitrov*, s 116 (7 september 1939).

³⁸ Lenin; [Materialism och empirio-kriticism - Kritiska anteckningar om en reaktionär filosofi](#)

³⁹ Den var tidigare den fjärde största insjön på jorden, som 1997 hade minskat till c:a 10% av den ursprungliga storleken (samtidigt som salthalten ökat från c:a 1% till över 10%). Sedan dess har man gjort stora ansträngningar för att återskapa sjön (svenska Wikipedia).

hierarkin, men den 10 augusti 1939 hade Stalin tillåtit att det spreds anklagelser om ”fientliga spioner” i Molotovs fru Zjemtjuzjinas omgivning, en av de få kvinnor som ledde en statlig myndighet. När Röda armén intog Polen och drabbade samman med Wehrmacht granskades hennes ”fall” av ”politbyrå”. Stalin förklarade att anklagelserna mot henne var ”förtal”, men han fick henne avsatt som fiskeriindustrikommissarie ”för oförsiktighet i sina kontakter”. Efter en månad av ovisst öde utsågs hon till chef för textilavdelningen i RSFSR:s kommissariat för lätt industri. Att det varit nära ögat, oavsett vilka intriger som låg bakom, förmedlade ett budskap till Molotov och hela den inre kretsen.

Vänskap och gräns

Stalin hade ändrat sig om Polen. Redan innan Warszawa hade fallit kallade han Schulenburg till Kreml den 25 september 1939 för att överlämna ett meddelande om att Sovjetunionen ville byta sin andel av det etniskt polska Polen mot Litauen, som enligt pakten hade tilldelats Tyskland, med undantag för två isfria hamnar. Stalins exakta motiv är fortfarande okända. Han lät Molotov meddela tyskarna att utrikesministern inte kunde återgälda Ribbentrops besök i Moskva med ett besök i Berlin, eftersom förhandlingarna från sovjetisk sida krävde medverkan av ”den högsta personligheten”, som ”inte kunde resa utomlands”. Ribbentrop och hans följe fick flyga till Moskva en andra gång. Han anlände den 27 september omkring kl. 18.00. Den här gången möttes han av hakkorsbanér, flaggor med hammaren och skäran samt en avdelning rödarmister och en hedersvakt.

På Molotovs kontor i Kreml samma kväll, mellan kl. 22.00 och 01.00, försökte Ribbentrop övertyga Stalin om att Sovjetunionen var geografiskt enormt jämfört med lilla Tyskland, och att det var Tyskland som hade förintat Polen, så Sovjetunionen borde inte bara ge upp de etniskt polska områden som Stalin föreslog, utan även områdena runt San-floden, med oljan. Stalin inledde en monolog om hur ”huvudelementet i den sovjetiska utrikespolitiken alltid hade varit tron på möjligheten till ett tysk-sovjetiskt samarbete. Alldeles i början, när bolsjevikerna kom till makten, anklagade världen bolsjevikerna för att vara betalda agenter för Tyskland Den sovjetiska regeringen har nu återupptagit samarbetet med Tyskland med gott samvete.”

Han konstaterade att ”den sovjetiska regeringen aldrig haft några sympatier för England. Man behöver bara kasta en blick på Lenins och hans lärjungars verk för att förstå att bolsjevikerna alltid förbannat och hatat England framför allt annat.” Stalin ville överlämna polska territorier ”med etnisk polsk befolkning”, men oljeområdet var ockuperat av etniska ukrainare, och dessa landområden hade redan ”lovats till Ukraina”. Slutligen ville Stalin nu också ha Litauen. Sammantaget sade han att han föreslog ett utbyte av fyra miljoner människor mot två miljoner, ”och människor är det viktigaste man kan få”.

Enligt den tyske protokollföraren ”insisterade” Stalin och Molotov ”på sin ståndpunkt”. Ribbentrop sade att han skulle skicka ett telegram till Hitler angående de sovjetiska förslagen. Han visste att Führern ville ha Litauen, där Tyska orden hade bosatt sig århundraden tidigare⁴⁰, och var oroad över rapporter om att Stalin pressade esterna – som ansågs rasmässigt stå nära tyskarna – att upplåta militärbaser. Sovjetiska ultimatum utfärdades till de tre baltiska staterna om ”ömsesidiga biståndspakter”, med början i Estland, där Röda armén hade samlat 150.000 soldater vid gränsen. Nästa dag kl. 15.00 var den tyska delegationen tillbaka i Kremles kejsarliga senat, men man hade inte fått något svar från Führern, som höll på att inspektera ubåtar. Ribbentrop meddelade ändå att han hade rådgjort med Hitler och att han i stort sett var överens men ville ha några små ändringar. Den sovjetiske stabschefen Sjaposjnikov vecklade

⁴⁰ Tyska orden var en kristen riddarorden som grundades i slutet av 1100-talet som sjukvårdande, men som 1198 även blev militär. Huvuddelen av verksamheten var i Östeuropa. Obildades 1929 till en rent andlig orden utan militära intressen. Se https://sv.wikipedia.org/wiki/Tyska_orden för utförlig beskrivning.

ut en jättekarta på den gröna filten på Molotovs konferensbord. De två sidorna diskuterade sina meningsskiljaktigheter, men inom ramen för Stalins förslag. Stalin gick med på några små eftergifter (att behålla en järnvägsstation här, avstå från en skog där), och tyska och sovjetiska kartografer började arbeta med detaljerna. Ribbentrop underströk det förväntade stora värdet av sovjetisk ekonomisk hjälp i handelsförhandlingarna och frågade sedan om de baltiska staterna. Överilat meddelade Stalin att Estland hade gått med på hans förslag om en pakt och en militärbas. Beträffande Bessarabien sade han att "den sovjetiska regeringen har för närvarande inga avsikter att röra Rumänien".

Strax före kl. 18.00 tillkännagav Stalin en paus för en bankett till Ribbentrops ära. I stället för den vanliga lokalen för utländska dignitärer (Spiridonovka) hölls festligheterna i den förgyllda S:t Katarinasalen i det Stora Kremlpalatset. När Ribbentrop gick upp för den majestätiska trappan med sextiosex steg blev han förvånad över att i bolsjevismens land möta en enorm oljemålning av Alexander III. Tjugofyra rätter serverades. Drycken flödade som Volga. Stalin smuttade på sitt vanliga vin, men den före detta vinhandlaren Ribbentrop provade pepparvodkan ("så stark att den tog andan ur en", noterade han). Här, med den forna ryska maktens storhet i blickfånget, visade Stalin prov på sin omtanke men också på sin spjuveraktighet. Han presenterade Ribbentrop för Berija genom att säga: "Titta, det här är vår Himmler". (SS-chefen Himmler, en före detta kycklinguppfödare, råkade också bära en pincené). Stalin var inte färdig. Medan Molotov, den officiella värden, utbringade skålar "till ära för Tyskland, dess Führer och dess minister" och sedan skålade för varje medlem i Ribbentrops stora delegation, gick Stalin runt i salen och skålade med dem. Plötsligt sade despoten: "Låt oss skåla för vår folkkommissarie för järnvägarna, Lazar Kaganovitj!" och gick fram och skålade med Kaganovitj, som var jude. Nazisten Ribbentrop tvingades göra likadant.

Ribbentrop och hans följe fördes snabbt till den kejsarliga logen på Bolsjojteatern för att se en föreställning av *Svansjön* med en av tidernas största dansare, som hade importerats från Leningrad för detta tillfälle, för att medverka i en av balettens främsta roller: Galina Ulanova (f. 1910) som Odette [den vita svanen]. Denna avledningsmanöver gjorde det möjligt för Stalin och Molotov att dra åt de sista tumskruvarna på delegationen från Estland. Världen må ha varit uppdelad mellan kapitalism och socialism, men den var också uppdelad mellan stora och små makter. "Polen var ett stort land", sa Stalin till estländarna. "Var är Polen nu?" När tyskarna återvände för att slutföra förhandlingarna i Kreml, omkring klockan ett på natten, fick de förkrossade estländarna skymta nazisterna i Molotovs svit.

Despoten pressade Ribbentrop på nästan samma sätt som han hade gjort med balterna, bara på vänligt och, i Ribbentrops fall, inte för sitt eget hemland utan för en tredje parts territorium. Till slut dök Hitler upp: Ribbentrop talade med honom via en telefonlinje i Molotovs kontor. Führern gick med på att överlämna Litauen till Stalin och godkände Stalins formuleringar för den gemensamma kommunikén. Ribbentrop frågade despoten om britterna. Stalin svarade att man skulle föra samtal med dem om ett eventuellt ekonomiskt samarbete, men att "den sovjetiska regeringen inte hade för avsikt att ingå några förbindelser med stater som England, Amerika och Frankrike. Chamberlain är en sladdertacka. Daladier är en ännu större sladdertacka." Stalin berättade vidare hur Daladier hade kallat till sig den sovjetiske ambassadören Surits för att fråga vad som pågick mellan Tyskland och Sovjetunionen. "Den franska regeringen", noterade Stalin, "fick veta att Sovjetunionen inte tolererar att dess representanter utsätts för förhör. (Om det inte gjordes av NKVD.) När Stalin uttryckte sin motvilja, misstro och sitt förakt för England, visade han också sin respekt för USA och dess ekonomiska styrka och sin glädje över att ha dödat så många japaner i gränskriget. "Det här är det enda språk som dessa asiater förstår", sade han till de tyska diplomaterna. "Jag är ju också asiat, så jag borde veta."

Omkring klockan 05.00 på morgonen den 29 september undertecknades de statliga dokumenten (men daterade dagen innan). De innehöll en färgkarta på cirka 9 × 15 dm (skala: 1:1.000.000), som till skillnad från pakten var signerad av Stalin själv med ett 25 cm långt blått pennstreck. Den justerade gränsen flyttades 11 till 16 mil österut från Warszawa, från floden Wisla till floden Bug, vilket innebar att ytterligare nästan 5 miljoner människor (polacker och judar) hamnade på den tyska sidan och bidrog till att provocera fram bildandet av ett så kallat generalguvernement för de delar av Polen som inte direkt hade annekterades av Tredje riket. Sovjetunionen hade totalt sett fått nästan 13 miljoner invånare: 7 miljoner ukrainsktalande och 3 miljoner vitryssar, men bara 1 miljon polacker och 1 miljon judar. Ribbentrop, som hade ordnat så att Molotovs fru fick en Mercedes i gåva, hade uppmanat Schulenburg att begära att Sovjet skulle ”hyra ut” jaktmarker till honom i det som nu var västra Ukraina, som var rikt på hjortar, men Molotov avstod. Nazisterna behöll dock ett litet område vid den polsk-litauiska gränsen, Suwalki-utsprånget, som sades innehålla förstklassiga jaktmarker. Stalin lät också Berija utlämna 4 000 tyska politiska flyktingar som nazisterna efterlyste. Många av dem var judar och minst 1 000 var kommunister. De och deras familjemedlemmar skulle överlämnas under högtidliga former vid gränsbron i Brest-Litovsk.⁴¹ Låt Hitler slösa bort sin kulor.

När Ribbentrop gick ombord på Condor-planet för avfärd höjde den sovjetiska hedersvakten sina högra armar till nazisthälsning. ”Gauleitern i Danzig, som hade följt med mig”, mindes Ribbentrop senare, ”berättade för mig på återresan att han ibland nästan hade trott sig vara bland gamla partikamrater”. ”Vänskaps- och gränsfördraget”, som undertecknades den 28 september, hyllades i *Pravda* som ”ännu en strålande bekräftelse på fredspolitik”, fick även de kommunister som hade svårt nonaggressionspakten med fascismen att höja på ögonbrynen. ”Vad är det för slags vänskap?” utbrast den arresterade sovjetiske flygplanskonstruktören Andrej N. Tupolev (som arbetade på ett så kallat fängelseinstitut) medan han knycklade ihop tidningen. ”Vad är det som händer med dem där borta? Har de blivit från vettet!”

En månad tidigare hade Stalin avfärdat Ribbentrops önskan om en ingress till pakten om de sovjetisk-tyska relationernas ”vänskapliga” karaktär. I samband med deras ekonomiska avtal besökte en sovjetisk kommission med nästan femtio medlemmar tyska produktionsanläggningar och ökade ständigt sin aptit, sökte – och i många fall fick – det bästa som Tyskland hade att erbjuda, från marina kryssare till stridsflygplan. Mikojan, som följde Stalins instruktioner, förhandlade hårt och krävde specifika maskiner, fartyg och kemiska processer till vrakpriser. Många nazister misstänkte att Sovjetunionen inte skulle leva upp till sina löften om att leverera kritiska råvaror, en misstanke som visade sig vara falsk, medan tyska industriidkare gnällde över att de tvingades ge bort sina hemligheter, vilket var sant. Lika viktigt var att Stalin, eftersom han med vapenmakt hade hållit fast vid de galiciska oljefälten vid Drohobycz, i praktiken sålde olja som Wehrmacht hade beslagtagit till Hitler.

Besläktade intressen

I det Lilla hörnet den 30 september 1939, inte långt efter att Ribbentrop och den nazistiska delegationen hade avrest, fick Stalin höra en rapport om förlängning av arbetsdagen i militärfabrikerna. För att kompensera för de extra timmarna skulle lönerna höjas. Despoten frågade flera gånger de närvarande om parametrarna för löneökningarna. Han var missnöjd med deras svar och sa att han inte skulle rösta för deras förslag förrän det hade klargjorts. Enligt regeringens protokollförare, ”vände sig Stalin till Sjvernik” – fackföreningsledaren – ”och sade skämtsamt: ’Hur är det med dig, arbetarnas representant? Du försvarar inte arbetarnas intressen.’ Men jag, en ’byråkrat’, försvarar dem och du är tyst!’ och skrattade.” Arbetarnas store vän hade naturligtvis just slutit ett andra, ännu djupare avtal med nazisterna.

⁴¹ Brest-Litovsk, som numera heter Brest, ligger i sydvästra Belarus, nära den polska gränsen.

Avhopparen Walter Krivitskij från den sovjetiska underrättelsetjänsten, som tillsammans med Trotskij hade förutsett Hitler-Stalin-pakten, gick längre än den senare och hävdade att avtalet hade uppstått ur regimernas samhörighet.

Båda var diktaturer med administrerade massorganisationer, en institutionaliserad ideologi, massivt statligt våld mot påstådda fiender och ledarkult. Men det fanns också väsentliga skillnader, och inte bara i deras oförenliga världsbilder. Nazistpartiets medlemsantal uppgick till 5,3 miljoner 1939, vid en tidpunkt då den tyska befolkningen uppgick till närmare 80 miljoner, vilket motsvarade cirka 6,5 procent av befolkningen. 1939 återfick det sovjetiska kommunistpartiet viss styrka och ökade till 2,3 miljoner (1,51 miljoner fullvärdiga medlemmar och 793 000 kandidater), en ökning från 1,9 miljoner året innan, men med tanke på att befolkningen uppgick till cirka 170 miljoner motsvarade detta bara 1,3 procent. Men samtidigt var kommunistpartiets celler mycket mer allmänt förekommande. Nazistpartiets ”celler” fanns inte i varje enskild institution. Hitler avstod från en partistat, eftersom han var orolig för att en alltför mäktig nazistisk rörelse skulle kunna göra revolt och välja en annan ledare. Tyska militärer fick inte gå med i partiet. Symboliskt dominerade nazistpartiet visserligen den tyska offentligheten på ett spektakulärt sätt. Men nazistpartiet hade inte gjort sig självt och staten till offer för jakten på fiender.

En andra avgörande skillnad bestod i graden av kontroll över livschanser. Den nazistiska ekonomin ägdes inte av staten och förvaltades inte heller av staten. Många banker som hade förstatligats under depressionen hade privatiserats på nytt 1936-37, och bortsett från Reichswerke Hermann Göring (som bearbetade järnmalm av låg kvalitet) skapade naziregimen få statliga företag. Ett starkt finansministerium motsatte sig statliga företag som ineffektiva och dyra. Privata företag som vägrade följa ministeriets direktiv drabbades inte av några konsekvenser. Förvisso fanns det gott om incitament för privata företag att vinna regimens gunst, och utrikespolitiska överväganden påverkade också privata investeringar (en fjärdedel av arbetskraften arbetade inom industrier med direkt koppling till vapen). Ändå bevarades avtalsfriheten eftersom företagen fortsatte att välja sina egna kunder. De privata företagens vinster hade stigit med 400 procent jämfört med tio år tidigare.

Hitler och hans regim betraktade privat egendom, entreprenörskap och marknadsincitament som värdefulla instrument för att främja den tyska rasen. Stalin själv förklarade för den sovjetiska regeringens protokollförare att borgerliga stater ”inte har absorberat de ekonomiska organisationerna, men vår stat är inte bara en politisk organisation utan också en ekonomisk”. Hans poäng var att avsaknaden av privata företag (och lagliga marknader) hade skapat en komplex och svår utmaning för förvaltningen; men det innebar också att den sovjetiska staten var den enda arbetsgivaren, den enda källan till bostäder, den enda domaren över barnens skolgång, den enda leverantören – eller inte – av en mängd nödvändigheter och bekvämligheter. Möjligheten till egenföretagande, en privat bostadsmarknad, privata religiösa skolor och privata semesterorter innebar en betydligt mindre kontroll över icke-judars liv under nazismen.

Med detta sagt delade de två regimerna en avgörande egenskap gemensam: personligt makt. Pakten hade inte möjliggjorts av någon samhörighet mellan regimerna, utan tack vare de två ledarnas obestridda auktoritet. Hitler och Stalin behövde inte oroa sig för parlamentariska majoriteter, äkta ratificeringsomröstningar, en fri press eller ens oberoende röster i den inre kretsen, vilket gav dem båda absolut handlingsfrihet. De gjorde det på grund av ett tillfälligt sammanfallande intresse mot Storbritannien och Versailles-avkomman Polen, som bedrev en parallell, om än annorlunda, revisionism. I sin mest avslöjande kommentar om pakten (som han senare gav till en brittisk tjänsteman) förklarade Stalin att ”Sovjetunionen hade velat ändra den gamla jämvikten England och Frankrike hade velat bevara den. Tyskland hade

också velat förändra jämvikten, och denna gemensamma önskan att bli av med den gamla jämvikten hade skapat grunden för ett närmande till Tyskland.”⁴²

Från slutet av augusti till slutet av september 1939 hade Stalin den bästa månaden i sitt liv, då han på ett övertygande sätt vann ett stort gränskrig mot Japan och fick till stånd ett förmånligt avtal med Hitler. Mechlis, despotens språkrör, hade vid den 18:e partikongressen i mars 1939 skrutit med att i händelse av ett utbrott av ett ”andra imperialistiskt krig” skulle Röda armén ”föra striden till fiendens territorium och fullgöra sin internationella plikt att öka antalet sovjetrepubliker”. I själva verket saknade Stalin självförtroendet och de yttre förutsättningarna för en sådan expansionism. Hitler var den drivande kraften i världspolitiken. Stalin lade fram ett utkast till pakt som i hög grad gynnade den sovjetiska sidan, och Hitler accepterade det. Stalin var en opportunist, och Hitler hade öppnat dörren. Chamberlain, som med rätta fruktade sovjetisk expansionism i Europa, hade ändå hjälpt till att driva den sovjetiske despoten genom just den dörren till expansionism, inte bara genom att avvisa Stalins erbjudande om en äkta militärallians, utan också genom att spela charader med honom. Kanske skulle Stalin ha gått med på ett avtal med västmakterna om han hade ställts inför risken för ett nära förestående brittisk-tyskt avtal på hans bekostnad, men Chamberlain skulle i stället ha accepterat det tyska avtalet. Hitler å sin sida hade gjort något anmärkningsvärt: han hade föraktat Chamberlains försök i juli 1939 om att lura in Polen i en upprepning av München.

Om Führern hade accepterat den brittiske premiärministerns uppmaning att än en gång ”förhandla” om ett överlämnande av någon annans territorium, skulle det sannolikt ha undergrävt samtalen mellan nazisterna och sovjetiska mellanhänder på ett ödesdigert sätt. Hitlers avfärdande av Chamberlain betydde dock inte att Führern nödvändigtvis skulle sluta ett avtal med Stalin. Japan hade dragit sig tillbaka från en militärallians med Tyskland på den senares villkor, vilket påverkade Hitlers agerande. Men i slutändan var det så att även om han kunde få en stor del av det polska territoriet gratis, hade Hitler längtat efter krig – och Stalin hade under många år positionerat Sovjetunionen för att skörda frukterna av den åtgärden. Stalins pakt med Hitler hade inte varit oundviklig, särskilt inte med dess specifika innehåll. Under rådande omständigheter utgjorde pakten en betydande framgång för sovjetiska statsintressen. Medan nazisternas och västmakternas samförstånd i Münchenpakten 1938 hade uteslutit Sovjetunionen från europeiska angelägenheter, hade Sovjetunionen nu återuppstått som en skiljedomare i europeisk maktpolitik. På köpet hade den revolutionära expansionistiska fantasi som Mechlis skisserat börjat förverkligas.

Stalin, som brann av motvilja mot Storbritannien, tyckas ha misstänkt att de västerländska ”imperialisterna” vid någon tidpunkt skulle förklara krig mot honom på grund av Polen. Under tiden redigerade han utkastet till en *Izvestija*-ledare, ”Fred eller krig?” (9 oktober 1939), och infogade en anmärkningsvärd passage om det otillåtliga i att föra ett krig för att ”förintä hitlerismen”. ”Var och en är fri att uttrycka sitt förhållande till den ena eller andra ideologin, och har rätt att försvara eller förkasta den, men det är meningslöst och dumt att utrota människor för att någon inte gillar vissa åsikter och en viss världsbild”, varnade Stalin för västvärldens motstånd mot Nazityskland. Han tillade: ”Man kan respektera eller hata hitlerismen, precis som man kan göra med alla politiska åsikter. Detta är en smaksak.” (Så mycket för ”folkfronten” mot fascismen.) Att starta ett krig mot Nazityskland, avslutade

⁴² Cripps till utrikesdepartementet, 16 juli 1940, som återges av Gerhard L Weinberg, “The Nazi-Soviet Pacts: A Half-Century Later”, i *Foreign Affairs*, 68/4 (1989), s 185. En sovjetisk version av Stalins uttalande – ”Priem anglijskogo posla S. Krippsa” (daterat 1 juli 1940) finns (på ryska) i Stalin, *Sotjinenija*, vol. XVIII, s 190–7 (citater på s. 191).

Stalin, ”för oss tillbaka till medeltidens mörka tider, då förödande religionskrig fördes i namn av att utrota kättare och de som tänkte annorlunda.”⁴³

Första slaget, Nikolaj Sspanovs bästsäljande berättelse om Röda arméns lätta seger över Nazityskland, drogs snabbt tillbaka. Men en icke-angreppspakt som grundades på ömsesidiga statliga intressen skulle bara hålla så länge dessa intressen inte i grunden råkade i konflikt mot varandra. De mångsidiga intrigerna hade på många sätt bara börjat. Redan när den nazistiska krigsmaskinen förberedde sig för att gå till angrepp mot Polen hade de tyska diplomaterna vid ambassaden i Warszawa beordrats att evakuera till Tyskland. Detta inkluderade de som i hemlighet arbetade som sovjetiska agenter: Rudolf von Scheliha (”Ariern”) och Gerhard Kegel (”X”), samt de högt uppsatta journalisterna Use Stöbe (”Alta”), Kurt Welkisch (”ABC”) och Margarita Welkisch (”LCL”). Stöbe begav sig till Berlin, men hennes make och kontaktperson, Rudolf Herrstadt (”Arbin”), var jude och kunde inte placeras i nazisternas huvudstad; han begav sig till Moskva. (Paret skulle aldrig ses igen, deras engagemang för antifascismen övertrumpade deras engagemang för varandra). Istället skulle kapten Nikolaj Zajtsev (f. 1895), en relativt nyrekryterad i den militära underrättelsetjänstens blodiga led, bli huvudansvarig för de sovjetiska spionerna i Berlin, under täckmantel av den sovjetiska handelsmissionen och kodnamnet ”Bine”. Zajtsev, som var utbildad vid en artilleriakademi, hade lärt sig tyska av volgatyskarna som han vuxit upp med i sin hemstad Saratov, men som sedan dess hade deporterats. Hans första chef under en tidigare tjänstgöring i Berlin, den sovjetiske handelsrepresentanten Kandelaki, hade avrättats. Efter att i högkvarteret i Moskva ha bekantat sig med de topphemliga uppdragshandlingar som Herrstadt sammanställt, bosatte sig Zajtsev i Berlin som ny kontaktperson för Stöbe på fältet. Hon återknöt i sin tur kontakten med Kegel, som anställdes på tyska utrikesministeriets ekonomiavdelning för öst, och Scheliha, som skulle anställas på tyska utrikesministeriets pressbyrå, en viktig knutpunkt för hemlig information.

Hitler förblev oberäknelig. Medan Warszawa fortfarande brann, i mitten av september 1939, hade Führern återvänt från sin triumfmarsch i Danzig och beordrat en samling av sina militära chefer för att förbereda ett anfall mot väst i slutet av oktober – det vill säga inom några veckor. Till och med Göring var förvånad. En handfull tyska konservativa av den gamla stammen började viska om att på något sätt stoppa Hitler – Chamberlains fantasi om en tysk palatskupp. Halder, Wehrmachts stabschef, hade börjat bära en laddad revolver, men trots att han ofta träffade Führern, drog sig Halder för att använda den. Men det fanns en mer beslutssam konspiratör, som agerade ensam, bland Tysklands arbetarklass. Den 8 november 1939, omkring kl. 20.00, anlände Hitler till Münchens ölhall – där han hade iscensatt det misslyckade kuppförsoket 1923 – för att hålla sitt årliga minnestal inför de gamla kämparna och den bayerska ledningen. Goebbels, Heydrich och Hess var med. Detta var en av stadens största ölhallar med plats för 3 000 personer och därför idealisk för politiska sammankomster. Münchens överklass kom i stora skaror: partimedlemmar, militärer, bankirer och företagare. Ceremonin varade vanligtvis från cirka kl. 20.30 till 22.00. Klockan 21.20 exploderade en tidsinställd bomb i den med kristallkronor smyckade höga salen, vilket dödade åtta personer och skadade mer än sextio. Många av de blödande överlevande trodde att ett brittiskt stridsflygplan hade släppt en bomb. I själva verket hade en tysk möbelsnickare, Georg Elser (f. 1903), placerat sprängladdningen i en pelare precis bakom podiet.

Elser höll Hitler ansvarig för att ha lurat arbetarna och anstiftat kriget. Han förklarade: ”Jag ansåg att situationen i Tyskland endast kunde förändras genom att den nuvarande ledningen eliminerades.” Under loppet av cirka tolv månader hade han planerat och stulit sprängämnen

⁴³ Molotovs för ett liknande resonemang i ett tal som han höll 31/10 -39, ”Om Sovjetunionens utrikespolitik”, som återges i [Kommunisterna och Andra världskriget 1939-40](#).

och en detonator från sin arbetsplats och börjat inta sina måltider i ölhallen. Senare, före stängningsdags, gömde han sig i ett förråd, kom sedan ut och började arbeta med ficklampa och skapade en hemlig dörr i stället för pelarens träpanel, tills personalen kom tillbaka kl. 07.30 och han smet ut bakvägen. Elser tillbringade mer än trettio nätter i ölhallen och bar ut cement och annat skräp, till och med sågspån, i en resväska; minst en gång ertappades han i lokalerna efter stängning, men överlämnades till polisen. På dagtid arbetade han med bomben och timern. Det visade sig att dimman natten till den 8 november var för tjock för att riskera att flyga, och Hitler hade inget eget tåg, så han var tvungen att ta det reguljära. Detta innebar att han måste börja sitt tal tidigt, kl. 20.00, och avsluta det tidigt, och istället för att stanna kvar för det vanliga småpratet, rusa ut för att hinna med tåget tillbaka till Berlin, där han skulle slutföra de godkända stridsplanerna för en offensiv i väster. Endast musikerna och städpersonalen fanns kvar i ölhallen. Podiet krossades av det kollapsade taket. Führerns tal hade avslutats kl. 21.07 och han hade lämnat lokalen mindre än tio minuter innan den dödliga explosionen.

Lästips

Striderna vid Chalchin-Gol var viktiga för att Sovjet skulle kunna undvika tvåfrontskrig. De behandlas dock styvmoderligt eller inte alls i vanliga historiska arbeten om 2:a världskriget (t ex av Churchill). Antony Beevor tar upp dem kortfattat i sin *Andra världskriget*, kapitel 1, ”Krigsutbrottet”, medan Zjukov behandlar dem utförligt i sina *Minnen och reflexioner*, del 1 kap 7 ”Chalchin-Gol: kriget utan krigsförklaring”. Se även Svenska Wikipedia: [Slaget om Chalchin-Gol](#), som även innehåller uppgifter om förluster, vilka varierar mycket beroende på källor.

Svenskspråkiga Wikipedias version av [Molotov–Ribbentrop-pakten](#) finns en ganska utförlig redogörelse för av tillkomsten av avtalet samt avtalstexten, det hemliga tilläggsprotokollet, samt ett utdrag ur det hemliga handelsavtalet som slöts senare.

Inledningen av världskriget:

Dokument: [Kommunisterna och Andra världskriget 1939-40](#) (artiklar ur SKP:s *Ny Dag*)
[Komintern om Andra världskriget \(1939-1941\)](#).

Jean-Jacques Marie: [Samarbetet Stalin-Hitler. Om Molotov-Ribbentrop-pakten och dess följder](#)

Historiska arbeten:

[Winston Churchill om Molotov-Ribbentrop-pakten och dess förspel](#). Utdrag ur *Andra världskriget. Minnen*.

WL Shirer: [Sovjetunionen, Tyskland och Andra världskrigets inledning](#). Utdrag ur *Det Tredje rikets uppgång och fall*.

Geoffrey Roberts: *Stalins general Georgij Zjukov* (2012)